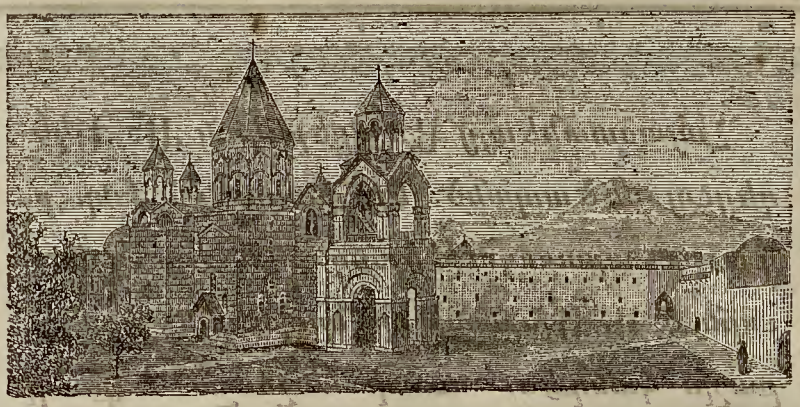

Ա Ր Ա Ր Ա Տ

ԹԻՒ Ա.—ՇԲՋԱՆ Ա.Թ. 1881 ՏԱՐԻ Ա.Թ. ՀՈԿՏԵՄ. 31.

ՊԱՇՏՕՆԱԿԱՆ ԾԱՆՈՒՑՈՒՄՆ

Ս. ՄԻՒՌՕՆԻ ՕՐՀՆՈՒԹԻՒՆ

Վ. Հայրապետական Սրբազնագոյն Հայրապետեան ամենայն Հայոց Տ. Տ. Գէորգ Դ. Կաթողիկոս ի պէտս Եկեղեցեաց Հայոց կամի Աստուծով Ս. Միւռոնի օրհնութիւն կատարել ի 16ն Մայիսի յառաջիկայ 1882 թուականի ի Մայր Աթոռս ի Ս. Էջմիածին, որոյ վասն փութամք ծանուցանել համայն Հայկազուն ժողովրդոց՝ հրաւիրելով զնոսա ի նոյն բաղձալի եւ հոգեւոր մեծ հանդէս:

Հայաստանեայց Ա.ռաքելական Ս. Եկեղեցւոյ մեծապանծ եւ փառաւոր խորհրդաւոր արարողութեանց մին եւ գլխաւորն է Ս. Միւռոնի օրհնութեան շնորհաբաշխ հանդէս, ուստի անշուշտ եմք՝ զի սիրելի Ազգայինք մեր յամենայն կողմանց աշխարհի հոգեւանդն անճկանօք պիտի դիմեն արժանանալ նոյն վսեմ հանդիսին տեսութեան եւ շնորհաց մասնակցութեան, միանգամայն նաեւ բազմադարեան շքեղափառ վկայից եւ պարծանաց Եկեղեցւոյ մերոյ Ս. Վայրացս եւ անգին եւ սրբազան հնութեանց ուխտի եւ այցելութեան պարտքը հատուցանելով՝ մխիթարվիլ հրճուանօք ըստ հոգւոյ:

ԿՐՕՆԱԴԻՏՈՒԹԵԱՆ ԿԱՐԵՒՈՐՈՒԹԻՒՆ

ԵՒ

ԿՐՕՆԱԻՄՈՒՑՉՔ.

Կրօնագիտութիւն այն գիտութիւնն է, որն ուսուցանում է մարդուս Աստուծոյ էութիւնը, նորա աստուածային գործերը, նորա կամքն ու օրէնքները, ուսուցանում է նոյնպէս Աստուծոյ եւ մարդու մէջ եղած եւ լինելիք փոխադարձ յարաբերութիւնները: Կրօնագիտութիւնը իբրեւ մի ուսանելի առարկայ, պարունակում է իւր մէջ այն ամեն վարդապետութիւնները ու կանոնները, որոնք եկեղեցւոյ ամեն մի անդամ անշուշտ պարտաւոր է իմանալ: Եթէ եկեղեցին թոյլ է տուել ամեն մանուկների վերայ կատարել միրաւորհան սուրբ խորհուրդը եւ ընդունել նորանց իւր անդամների շարքում, բայց եւ այնպէս անհրաժեշտ պարտականութիւն է սահմանել՝ կրթել ժամանակին նոյն մանուկներին քրիստոնէական վարդապետութեանց եւ հաւատոյ մէջ եւ ուսուցանել նոցա քրիստոնէական կեանքի այն ամեն կանոնները, որոնք օրինադրել է նոյն ինքն եկեղեցին: Միրաւորհան խորհուրդը նախնական ժամանակներում մատակարարվում էր առաւելապէս չափահաս անձանց, որոնք արդէն ուսած էին լինում վերոյիշեալ անհրաժեշտ ուսումը. իսկ այժմ նոքա ստանդվում են քրիստոնէին նորա կեանքի այն ժամանակամիջոցում, երբ նոր է սկսում աճել ու զարգանալ: Այս մասին ընտանիքի եւ դպրոցի գլխաւոր պարտաւորութիւնը նորանում է կայանում, որ նոքա պէտք է մանուկին ուսուցանեն սովել այն օրէնքների համաձայն, որոնք ամենասպառ կերպով բացատրուած են Աստուածաշնչի մէջ եւ պահպանվում են քրիստոնէական սուրբ եկեղեցում: Ուստի անհրաժեշտ է հոգալ, որ քրիստոնեայ մանուկը մանկութեան օրերում դաստիարակուի Քրիստոնէական եկեղեցւոյ հոգւով, որ գիտակցի իւր բարոյական կենդանի միաւորութիւնը Քրիստի հետ՝ իբրեւ եկեղե-

յուայ Գլխոյ հետ եւ եկեղեցւոյ անդամներուն հետ՝ իբրեւ իւր եղբարց հետ։ Անհրաժեշտ է մանկութիւնին զարգացնել մանուկին մէջ այն գիտակցութիւնը թէ՝ վրկուելին կարելի է գտնել միայն եկեղեցւոյ մէջ այն պայմաններուն միջոցներուն, որոնք սահմանուած նոյն ինքն եկեղեցին, իբրեւ աստուածահաստատ մի ժողով։ Ուստի անհրաժեշտ է թէ դպրոցում եւ թէ ընտանիքի մէջ հաղորդել մանուկներին ուղղափառական հաւատոյ և կեանքի ճշմարիտ գիտակցութիւնը, կամ այսպէս ասել, քաջալերել մանուկին հաւատոյ հանգանակը և հոգեւոր պարտականութիւնները։

Եթէ ամեն ուսանելի առարկայի գիտութիւնը ցանկալի է փոխադրել գործնական կեանքի մէջ, եւս առաւել կրօնական ուսմունքը, որ ամեն գիտութիւններից նախապատիւն է, պէտք կազմէ մարդուս բարոյից հիմունքը։ Կրօնական գիտութիւնը, որչափ եւ բարձր լինի մարդուս վրկութեան համար, դարձեալ չունի ոչինչ նշանակութիւն, եթէ նա չէ գործադրւում եւ արդիւնաւորւում կեանքի մէջ։ Ընդհակառակն այդ կրօնական ամենաբարձր գիտութիւնը եւ ամենամեծ պատասխանատուութեան տակ կարող է ենթարկել մարդուս Աստուծոյ արդար դատաստանի առաջ, ինչպէս ինքն Յիսուս հաստատում է մեզ իւր Տիրոջ կամքը գիտցող ու չկատարող ծառայի առակովը (Ղուկ. ԺԲ. 45)։ Կրօնի ուսման այս աստիճան անհրաժեշտութիւնից բղխում են պարտականութիւններ, որոնք անթերի պէտք լրացանէ նա՝ ով կկամենայ այս վսեմ առարկայի արժանաւոր ուսուցիչ հանդիսանալ։

Ի՞նչ է հարկաւոր կրօնուսուցչին։

Հասկանալով նոյն իսկ առարկայի (կրօնագիտութեան) նպատակը՝ կմճռուի եւ այս հարցը։—կհասկացուի թէ՝ ինչ է հարկաւոր կրօնուսուցչին։ Նախ եւ առաջ կրօնուսոյց պէտք լինի այն մարդը, որ կրօնաւոր է բուն բուն նշանակութեամբ. կրօնաւոր բառով չպէտք հասկանալ եկեղեցականը, որի տեղ մեզանում սոխորութիւն է եղած կրօնաւոր բառը գործածել, այլ այն անձը, որ հաւատայ ու գործքով գիտակցաբար իւր կրօնին հպատակ է։ Ջերմ եւ կենդանի սիրտը հաւատոյ գործի մէջ մեծ նշանակութիւն ունի։ Անհնարին ոք կարող է ամենալաւ կրթողական ազդեցութիւն ունենալ մանուկի վերայ։ բաւական է, որ նա ունենայ Աստուծոյ սիրով եւ գթով ջեր-

մացած սիրտ. Ջերմ զգացմունքը առհասարակ անմիջապէս ազդում է եւ այլոց զգացման վերայ ու ամենազօրեղ կերպով գրգռում է նորան: Պատմութիւնը ներկայացնում է մեզ այնպիսի ճշմարիտ աստուածապաշտ անձինք, որոնք թէեւ չեն ունեցել կանոնաւոր կրօնական ուսում, բայց իւրեանց շըրջապատող անձանց աստուածպաշտական դգացմանց ու աղդեցութեան տակ դաստիարակուած եւ աստուածային սիրով ջերմացած կենդանի սրտի զգացմունքով ազդել ու ներգործել են իւրեանց ամբողջ ընտանեաց սրտի զգացմանց վերայ եւ աստիճան այսօրինակ զգացմանց կենդանի ազդեցութիւն է հարկաւոր եւ մեր նորատի մանուկների սրտի եւ հոգւոյ վերայ ներգործելու համար: Կրօնագիտութիւնը իբրեւ ուսանելի առարկայ պէտք է մատակարարուի մանուկներին այնպիսի անձանց միջոցաւ, որոնք ընդունակ լինին մանուկներին այնպէս որամադրել, որ նորա կարդալուն սիրել վաստուած իւրեանց ամբողջ կեանքի ընթացքում ամենատեսակ հանգամանքների մէջ: Կրօնուսոյցն ինքը պէտք է կենդանաւորի ճշմարիտ քրիստոնէական կեանքի կանոններով, որ կարողանայ նոյն կանոնները եւ իւր սանուցց կեանքի մէջ ներմուծանել:

Ու այս կրօնուսուցչին անհրաժեշտ է ինքնահաւատութիւն, — ի ներքուստ նա պէտք է իւր հոգեկան որամադրութեանը հետեւի այն աստիճանով, ինչ աստիճանով համապատասխանում է իւր բարձր կոչմանը: Կրօնուսուցչի նպատակը լինելով ստեղծել մանուկների եւ Աստուծոյ ու եկեղեցւոյ մէջ գիտակցական հաղորդակցութիւն, կենդանի օրինակ պէտք ցոյց տայ իւր սեպհական հաղորդակցութիւնը, և նկատի ունենալով, որ նա ինքը կարող է ամենատարբ կերպով ներկայացնել մանուկներին միայն այն, ինչ որ ինքը գիտակցում է, կարող է ազդել տալ մանուկներին միայն այն, ինչ որ ինքը փորձով ցոյց է տալիս իւր կեանքի մէջ: Կրօնուսոյցը իւր անհրաժեշտ պարտաւորութիւնը պէտք է համարէ մշակել, զարգացնել իւր մէջ այն որամադրութիւնները, որոնք կամենում պատաստել այլոց մէջ եւ հետեւաբար պարտաւոր է վարուել առանի հետ ազնիւ եւ պատուաւոր կերպով: Կրօնուսոյցը առաջնորդում մանուկներին աստուածաճանաչութեան եւ աստուածահաճոյ կենցաղավարութեան մէջ. պէտք է արժանաւորապէս կատա-

ըէ նա այս պարտականութիւնը. պէտք համոզուած լինի, որ դինքն շրջապատող մանուկները Աստուծոյ որդիքն են գնուած Աստուածորդւոյ անմեղ արեան թանգ գնով. Աստուծոյ այս թանկագին արարածները հաւատացած են կրօնուսոյցչի առաջնորդութեանը. Աստուած նորանից հաշիւ է պահանջելու ժամանակին. նա եւս ամեն ժամանակ աչքի առաջ պէտք ունենայ այն րոպէն, երբ պարտաւոր կլինի ասել, «ահա ես եւ մանկունք իմ»: Կրօնուսոյցչի այսօրինակ ինքնահակողութեան պտուղը կլինի իւր անձնական յառաջադիմութիւնը հաւատոյ գիտութեան մէջ եւ իւր ուսուցչութեան արդիւնաւորութիւնը: Աւե ըմբռնելու համար այն պարտականութիւնները, որոնք պահանջվումեն կրօնուսուցչից, թո՛ղ կրօնուսոյցը յաճախ կարդայ Պօղոս Առաքելոյ առ Տիտոս եւ Տիմոթէոս գրուած առաքելական թղթերը:

Արտաքին բարուց վերաբերութեամբ կրօնուսոյցը պէտք ջանայ հմտապատրաստուած առնել է՛ր գործերը է՛ր խօսքերն: Եթէ նա իւր խօսքերին համաձայն չկենցաղավարուի, ընդունայն կանցնի նորա՝ դպրոցում կրած բոլոր աշխատանքը. նա մեքենայաբար յառաջ կտանէ իւր աւանդած առարկան, բայց դժուար թէ կարողանայ նա հաւատացնել մանուկներին քրիստոնէական պարտուց կատարման անհրաժեշտութիւնը: Կեղծաւոր բարեկրօնութեամբ դիմակաւորութիւնը կրօնուսուցչի կողմից, բացի նորանից որ ընդդէմ է քրիստոնէական ուսմանն, մասամբ միայն կարող է իւր նպատակին հասնել եւ այն՝ ամենագիւրահաւան մարդկանց վերաբերութեամբ: Կրօնուսուցչի արտաքին բարուց որպիսութիւնը յայտնի է լինում ա. դասարանում աղօթելու մէջ, եւ բ. մանուկների հետ ունեցած յարաբերութիւնների մէջ, թոյլերի հետ՝ նոցա յառաջ տանելու համար, եւ վատաբարոյից հետ՝ նոցա ուղղելու համար. նոյնպէս զանազան անձանց եւ նոցա պակասութեանց մասին արած դատողութեան մէջ:

Կրօնուսուցչի աղօթքը միշտ պէտք լինի ամենայն ջերմեռանդութեամբ իւր ամեն արտաքին ձեւերով, ոչ միայն նա ինքն է աղօթում՝ այլ շատերին եւս դէպի նոյն գործողութիւնն է յորդորում, ուստի խաչակնքելը, ծնրադրութիւնը եւ նորա ամեն մի հայեացքը դէպի Աստուծոյ սուրբ տեղանը պէտք

լինին լի ամենակատարեալ ջերմեռանդութեամբ եւ բոլորովին հեռի՝ յայս մարդկան երեւալու ցանկութիւնից։ Երանի՛ թէ՝ կրօնուսոյցը օրւայ կրօնի դասի բովանդակութիւնը պատկերացնէր իւր ապրաքին վարմանց մէջ։ Մի հմուտ եւ նշանաւոր մանկավարժ կրկնումէր մի երիտասարդ կրօնուսուցչի, «յիշեցէ՛ք, որ կրօնի ամեն մի դասը քրիստոնէական առաւելագոյն ճշտութեան մի գործողութիւն է. յարմարուեցէ՛ք ուրեմն այդ դասերին ձեր ներքին եւ արտաքին ընթացքով»։

Կրօնուսոյցը այն ժամանակ կարող է իւր եւ մանուկների մէջ ստեղծել ամենալաւ յարաբերութիւն, երբ իւր գործողութեան օրինակ եւ առաջնորդ ունենայ Ցիսուսը եւ Նորա աշակերտները։ Ջերմ սէր դէպի մանուկները, քաղցր յարաբերութիւն նոցա հետ, քաջալերութիւն բարեբարոյից եւ անդրդուելի եւ խաղաղ ոգւով սանձահարութիւն վատաբարոյից, վատթար պակասութեանց խիստ՝ բայց առանց անձնական ատելութեան յանդիմանութիւն, ահա ճշմարիտ կրօնուսուցչի բնաւորութեան յատկանիշները։ Փրկիչը «մի դատէ՛ք» խօսքերով պատուիրեց մեզ հեռի մնալ անձնաւորութիւն դատելուց, ղգուշանալ անբարեմիտ դիտաւորութեամբ դէպի մի ոք վերաբերուելուց, նոյն իսկ դէպի նորա պակասութիւնները կատարեալ ղգուշանք ղգացած ժամանակներս։ Մարդկանց պակասութիւնները դատելուց հրաժարուիլը բոլորովին չէ նշանակում խորութիւն չգնել մարդկանց բարոյից մէջ, այլ ընդհակառակն մարդս գիտակցելով իւր՝ դատելու մէջ ազատ իրաւունքը, մարդոյ սխալականութիւնը, գիտակցելով թէ՝ մարդս անկարող է միշտ հաւատարիմ մնալ իւր քրիստոնէական պարտականութեանցը, աւելի հեզաբար եւ համեստութեամբ է վերաբերւում դէպի ամենքը։ Այս մտքովն էր ասում Փրկիչը «խոնարհ՛ք ժառանգեսցեն երկիրը»։

(Թարգմանչէն) Սահակ Վ. Պրպեպեր.

ԻՄ ԱՌԱՔԻՆ ՏՊԱԻՈՐՈՒԹԻՒՆԸ։

Անգամ 6 առաւօտուն մեկնեցայ Կ. Պոլսէն, եւ 12 ին մտայ Տփխիս, Կովկասեան գաւառի մայրաքաղաքը, ուր Հայկական տարրը կը սիրուակուի յատկութեան, կալուածատիրութեան, վաճառականութեան, դրամական գործողութեանց եւ ամեն տեսակ արուեստից մէջ։

Տփխիս, ուր երբեմն վրացերէնն էր ժողովրդային առհասարակ գործածական լեզուն, այսօր գոհունակութեամբ կը տեսնուի թէ Հայերէնն սկսած է ժողովրդային ընդհանրական լեզու լինել, եւ այս փոփոխութիւնը կը նշմարուի Ռուսահայ ժողովրդեան ամեն կարգերուն մէջ իսկ վինչեւ անգամ Ռուս քաղաքային բարձրագոյն վարժարանաց Հայազգի ուսանողք, որք պէտք էրէն անշուշտ աւելի լաւ գիտեն քան զՀայերէնն, այժմ իւրեանց առանձնական տեսակցութեանց մէջ կը ջանան Հայերէն լեզուաւ բացատրել իրերայ իւրեանց միտքն ու գաղափարները։

Այս կողմերը գործածուած Հայերէն լեզուին ձեւոյն եւ ոճոյն վրայ ոչինչ կամիմ ասել ասկ այժմ, զի յայտնի է թէ մի գաւառաբարբառ՝ որ առանց մանաւանդ մի մշակութիւն ունեցող՝ լինքն իւր բաղդին թողուած է, անշուշտ կունենայ իւր թերութիւնքն ու աղաւաղումներն, ուր որ եւ լինի. բայց որքան թերի, աղճատ եւ աղաւաղ իսկ լինի դարձեալ, բաւական է որ Հայերէն է, եւ կարի իսկ գոհացուցիչ է տեսնել որ ամեն Հայազգի ուր որ եւ գտնուի՝ միշտ նախապատուութիւն եւ ընդհանրացում տալ կուզէ իւր մայրենի լեզուին գործածութեանը։ Երբ Հայերէն լեզուն միանգամ սկսի ընդհանրանալ, անդէն Հայերէն գրութեանց ընթերցումնքն ալ կսկսին նոյն համեմատութեամբ տարածուիլ ստանալ, եւ որքան տարածուի Հայերէն ընթերցանութիւնը ժողովրդային կարգերուն մէջ, այնքան եւս կը շարունակի յղկուիլ եւ մաքրուիլ Հայերէն լեզուն ժողովրդային գործածութեան մէջ. զի բնական է թէ գրուած լեզուն միշտ առաւել մաքուր, առաւել կոկիկ եւ առաւել խնամ տարուած կը լինի քան թէ խօսուած լեզուն։

Մի լեզու՝ բաւական է որ նախ ընդհանրանայ, նա իւր ուղղութիւնն ու մաքրութիւնը զհետ իւր կբերէ։ Ձիշդ այսպէս եղած է

նաեւ Տաճկաստանի եւ մանաւանդ Պոլսոյ Հայերէն լեզուի մասին եւս։ Առայ գրեթէ կէս դար յառաջ Կ. Պոլսոյ հայ ժողովրդեան մէջ հայերէն՝ առհասարակ գործածական լեզու տեսանելն հազուագէպ էր, եւ յայտ է թէ ինչ խղճալի վիճակի մէջ էր այն ժամանակի լսօսուած Հայերէնը։ Յայնմհետէ որ Պոլսոյ հայ ժողովրդին մէջ հայերէնն սկսաւ գործածական լեզու լինել, արդիւնք այն ընդհանուր ըղձի եւ նպատակի, որով նոր զարկ եւ օգնական լման տալ կուզուէր հայ ազգի թմրեալ գոյութեանն եւ ղգայմանց, այն առենէն ի վեր մինչեւ յարդ թէ ինչ ղգալի բարեփոխումն եւ մաքրութիւն կարելի եղած է մեզ գործել Պոլսոյ հայերէն լեզուին մէջ, կարի խակ հեշտ է տեսնել զայդ։

Մխեհնոյնը պիտի լինի եւ ատա, եթէ Ռուսահայք անպուղ աշխատեն իւրեանց մէջ հայերէնն առհասարակ գործածական լեզու անելու ջանիյ հատատ յարատեւութիւն տալ, իմոլով որ իւրեանց վարժարանայ ուսանողաց գործածած հայերէն լեզուն առաւել մաքուր եւ կոկիկ է քաղգամանէ քան ղժողովրդայինն։

Ռուսահայք, որչափ որ կարողացայ տեսնել եւ նշմարել իւրեանց գլխաւոր կեդրոններուն մէջ, մի ուրիշ երեւոյթ եւս ցոյց են տալիս, որ ոչ նուազ գոհունակութեան արժանի է, այն է թէ Թուրքիոյ Հայոց նման ինքեանք եւս սկսած են տազորուիլ Հայ ազգութեան ընդհանուր զարգացման եւ բարւոքման ըղձիւն եւ եռանդովը, յորմէ բոլորովին զուրկ եւ անտարբեր գոլ կը կարծուէին դեռ ոչ շատ հեռի ատեն։

Այն ցրտութիւնը, զոր կկարծուէին ունենալ վազագոյն՝ առ ամենայն ազգային իրս, այսօր տեղւոյն հետաքրքրութեան մի վսեմաձայ կտեսնուի առ ամենայն ինչ, որ կվերաբերի ազգային ընդհանուր բարւոքման եւ զարգացման գործոյն։ Այն թմրութիւնը, որով երբեմն վարակեալ կը կարծուէին, այսօր վսեմաձայ է աշխոյժ եռանդեան եւ ժիր գործունէութեան առ ի կրթութիւնն եւ դաստիարակութիւնն ազգային մանկտւոյն։ Ռուսոյ Հայոց մէջ ամեն ուրեք ազգային վարժարանաց հաստատութեան եւ ազգային դաստիարակութեան ծաւալման մի այնպիսի ընդհանուր եռանդ եւ շարժուամ կտիրէ, որ կարող է սուղ միջոցի մէջ մեծագոյն արդիւնք յառաջ բերել, մանաւանդ

որ ի Ռուսաստան, ոչ թէ Թուրքիոյ մէջ եղածին նման՝ լոյձք բազումք են՝ իսկ կարողութիւն սակաւ, այլ ատ ընդհակառակն հարստութիւնն եւս ընթանալով զոյգ ընդ գործոյն, երբ կամ եւ կար ձեռն կարկառելով աջակցեն վիմեանոյ, կարող են հրաշքներ գործել։

Արդարութիւնը խոստովանած լինելոյ համար, հարկ է ասել թէ՝ Ռուսահայոց մէջ ազգային կրթութեան եւ դաստիարակութեան նկատմամբ տեսնուած սոյն շարժման եւ եռանդեան մղում առաջն եւ նախաշարժիչ կետրոնը էջմիածնայ Մ. Աթոռն եղած է. որոյ իմաստուն կառավարութիւնը միաբանական Ուխտին մէջ ներմուծած լինչ լինչ բարեկարգութիւններէ, ընտիր եւ ուսումնական միաբան անդամներ հասցնելու ջանադիր գտնուելէ զատ, նաեւս ազգային կրթութեան ճաւալման եւ բարգաւաճմանը եռանդին եւ շարժման իսկ ներգործիչ մեծ վառարան կարողացած է հանդիսացնել Վեհափառ Կաթուղիկոսի շնորհիւ հաստատեալ Դէորգեան ձեմարանը, որ այսօր 200ի մօտ ուսանող կղերականակէ, որոց լրջութիւնն եւ ուսմանց մասին տածած անյագ փափագը, դաստատուած եւ բոլոր պաշտօնէից արժանաւորութիւնքը եւ մանաւանդ ձեմարանի նորընտիր վերատեսուչ Պ. Արշակ Նահապետեանցի՝ առ լինքն յանձնեալ սոյն պաշտօնին բարձրութեանն հաւասար ունեցած խորին հմտութիւնն ու կատարեալ ձեռնհասութիւնը, լինչպէս նաեւ դմա տարուած անխնայ եւ մեծամեծ ի նամքը՝ բաւական մեծ երաշխաւորութիւն են թէ՝ Վեհափառ Կաթուղիկոսին յիշեալ ձեմարանին մեծագործ հաստատութեամքը յղացած նպատակին, լինչպէս նաեւ Իւր եւ համայն Ազգին անուցած ակնկալութիւնը լիովին պիտի պսակուի մօտ ժամանակէն այդ ձեմարանին արդեամքը՝ որ Ն. Վեհափառութեան անկեղծ ազգասիրութեանը անսուտ ապացոյցն եւ Իւր անմահութեանը մեծապանծ կոթողը պիտի հանդիսանայ։

Ռուսահայոց մէջ մի ուրիշ նոր երեւոյթ եւս կնշմարուի, որ ամենէն աւելի գոհունակութեան արժանի է։ Սոքա, որք երբեմն անտարբեր աչօք կնայէին իւրեանց Թուրքիոյ համարիւն եղբարցը, այսօր ջերմ համակրական զգացմամբ սկսած են նայել նոցա վրայ. Թուրքիոյ Հայուն ամեն մի ազգային գործ եւ ձեռնարկը՝ մեծ հետաքրքրութիւն եւ համակրութիւն սկսած է

զարթուցանել այս կողմի Հայոց՝ մանաւանդ Հայ երիտասարդութեանը մէջ. չկը ոք ատ որ ամեն վայրկեան անձկութեամբ տեղեկութեան չսպասէ Տաճկաստանէն, թէ ինչ կանեն այժմ Հայք, ինչ կըգործեն, կյաջողին իւրեանց ձեռնարկին մէջ՝ թէ չյուսահատ կը լքանին։

Ինչքան ալ առաւել կամ նուազ իրական նշանակութիւն ունենայ Թուրքիոյ Հայոց այժմու ընթացքը, զրկէ այժմ տեղը չէ խօսելու, սա ստոյգ է թէ՝ նա Ռուսահայոց ազգային ըզգայմանց եւ ոգւոյն մի նոր եւ անզուսպ գրգիռ տուած է, յորմէ եւ յառաջ գալ սկսած է սոյն երկու ահմանակից տերութեանց հպատակող համարիւն եղբարց եւ ազգակցաց մէջ առ իրեարս համակրանաց, սիրոյ եւ սերտ հաղորդակցութեան մի այնպիսի գգացում եւ եռանդ, որ եթէ լաւ արծարծուի եւ առաջնորդուի կարող եւ արժանաւոր ձեռքերու միջոցաւ, Ազգին ապագայ օգտին եւ բարգաւաճմանը համար կարող է այժմէն մեծամեծ եւ փայլուն իրական յոյսեր խոստանալ։ Ազգին ընդհանրութեանը մեծ երախտիք արած պիտի լինի նա՝ որ կարող լինի եւ գիտնայ ռուսահայոց եւ թրքահայոց մէջ նոր սկսեալ սոյն բարեկամական եւ սիրալիր հաղորդակցութիւնն եւ յարաբերութիւնն լմաստութեամբ եւ արժանաւորապէս մշակելու։

ՆԻԿՈՂԱՅՈՍ Մ. ԹԻԼՊՆԵՏԵԱՆ։

ՎԱՅՐԵՆԻՆԵՐԻ ԿՐՕՆԸ.

Վայրենիները՝ ի քրիստոնէութիւն դարձնելը գժուարին է այն պատճառով, որ սոցա մէջ կպակասի այն բարոյական զարգացումը, որ առհասարակ մարքելը կպատրաստէ նոր եւ լուսաւոր վարդապետութեան սերմերն ընդունելու. լինչպէս կտեսնենք այս բանս պատմութեան մէջ։ Այեսեան վայրենի ցեղէն (Փիլիպպեան կղզիներում) մի կին կհարցնէր թէ, ապաստածութիւնն ինչ կերպով երկինքը կարող է լինել, երբ քարը վեր որ կնետենք՝ կդառնայ նորէն գետին կընկնի»։ Էսքիմոսներն*) ևս-

(*) Էսքիմոսները կբնակին երկրագունդիս ամենահիւսիսային և ցուրտ կողմերը՝ Գրենլանդեայ, Բաֆինեան արշիպելագոսի ու Ալէուտեան կղզի-

կար ժամանակ կընդդիմանային քրիստոնեայ քարոզիչների ամեն ջանքերին, որոնք Գրենլանդեայում առաջին անգամ քարոզչութեան սերմ հասուցանելին 1721 ին։ Նոքա նոր վարդապետութիւնը կմերժէին ասելով. «ցայց տուէք մեզ այն աստուածը, որ կքարոզէք, եւ մեք կհաւատանք ձեզ, եւ նորան պաշտօն կմատուցանենք. ապա թէ ոչ՝ դուք նորան այնպէս բարձր եւ անիմանալի կնկարագրէք, որին մեք չենք կարող հասանել։ Նա մեզ հոգալ անգամ չուզեր. քանի քանի անգամ երբ հիւանդ եւ քաղցած էինք եւ դէպի նա աղաղակեցինք, բայց նա կարծես մեզ չլսեր։ Ձեր երկինքը, հոգեկան ուրախութիւնները եւ երջանկութիւնը թերեւս ձեր աչքին լաւ կթուին, բայց մեզ համար ձանձրալի են. մեզ պէտք են ծովահօրթեր, ձկներ եւ թռչուններ, ըստ որում առանց սոցա նոյնչափ վտանգ կայ մեր հոգւին, որչափ եւ մարմնին։ Աւելի լաւ է մեք ծարնգարուսիւսի մօտ երթանք, ուր ամեն բան առատապէս կգտնենք առանց նեղութեան»։ Մեօհաուզէն, որ հնդիկներին կպաշտպանէ սպիտակների բռնութեան դէմ՝ մի Գելաւարդի հարցմունք կբերէ՝ ինչպէս դու քրիստոնեաների ոչ մի եկեղեցին չես երթար, որին նա հեգնաբար պատասխանեց. «Սպիտակների աղօթատաններում չափազանց շատ կխաւնեն. կասեն թէ՝ մի դողանար, իսկ իրենք հնդիկների երկիրները կգողանան կյափշտակեն. սիրէ ընկերդ — իսկ իրենք չեն ուզեր սեւամորթի հետ խմիսան աղօթք անել. բայց այս, որչափ եկեղեցիներ կան այստեղ. կարգապաշտներ, հեռվմէականներ, բողոքականներ, եպիսկոպոսականներ, ... եւ միեւնոյն ժամանակ ամեն մէկ եկեղեցին կասէ, ճշմարիտը միայն մեք ենք, միւսները կխաբեն։ Բայց հնդիկների եկեղեցին — անաստառն եւ անասպատը լաւ են. երկուքն էլ նոյն լեզուն ունին»։ Գալատեան սեւամորթների պետը՝ Կրապֆ քարոզիչին կասէր. «Մեք պէտք չունինք քրիս-

---

նների մէջ, և բոլորովին անկախ են։ Ակերակրուին իրեանց որսերով, որ հետ հետ կուտեն, և այս պատճառաւ անունին ճնացել է Էսքիմոս (որ կնշանակէ հում ձուկ ուտող)։ Նոցա ունեցած միակ կենդանին շունն է, որ իրեանց սահնակներին կլծեն։ Աղտոտ ժողովուրդ են և 1733ին յաւաջ վայրենի կուռապաշտներ էին. այժմ քրիստոնեական կրօնը ծանօթ է մէջերնին։

տանեայ լինելու, վասն դի կտեսնենք որ քրիստոնեաները մեզնէ լաւ չեն»։ Ներկայացիները յաճախակի արժանի կլինէին անապատի ոգիտ արդիներէն այս խիստ վճիռը լսելու, եւ նոցա մերայ ազգեցութիւնը բոլորովին կորուցին իւրեանց սեպհական առնթալի գործերով եւ չար օրինակներով։ Հաստատակածային Ամերիկայի սեւամորթները ըսած Ներկերին, իւրեանց կառավարութեան կրօնքին հաւատարիմ են մնացել։ Թէպէտեւ անուանաբար 300 տարիէ իվեր քրիստոնեայ են։ մինչեւ դայժմ իւրեանց հեթանոսական կռքերը կպահեն քրիստոնէական տաճարներին սեղաններուն տակ, որոց առջեւ աղօթք կանեն։ Ազէքսանդր Ֆոն Հումբոլդ քարոզիչներուն կսյր եռանդն ու ցաւագին օրինակ մէջ կբերէ, որ մինչեւ մարդիկ յափշտակելու կհասնի։ Մի քարոզիչ Գուաւիրայի մէջ՝ իւր հնդիկ ցեղը պատերազմի հանեց մերձակայ թշնամի մեկ ուրիշ ցեղի դէմ։ Նոքա մի խրճիթում հանդիպեցան մի կնոջ իւր երեք որդիներով, որի այրը ձինարուեստեան էր գնացել։ Կինը վախչելու փորձ արաւ, բայց իսուսէա անապատում բռնուեցաւ, կողոպտուեցաւ եւ որդիների հետ Ս. Ֆրանչիսկոյ զրկուեցաւ։ Քարոզիչները կյաւատային, թէ կինը ուշն դառնալու ճանապարհը չգտներ, սակայն նա իւր մնացած զաւակների մասին հոգալով՝ մի քանի անգամ փախչելու փորձեր արաւ, բայց ամեն անգամ նորան բռնեցին, պատժեցին եւ վերջապէս որդիներէն անջատելով, Ատլանտեցոյ գետի ուղղութեամբ դէպի վեր յուղարկեցին մի ուրիշ քարոզչատուն Ռիո-Նեգրոյ գետին վերայ։ Ինչուառուհին մի անգամ յայտնեցաւ իւր պարանները կտրատելու, եւ իսկոյն նաւատիէն ջուրը ցատկելով, լող տալով մինչեւ ձախ եզերը հասաւ, ուր ժայռի մի վերայ թփերի մէջ պահ մնաւ։ Նորան կլսին բռնեցին, ձաղկեցին, եւ ձեռքերն եւ ոտքը կապելով յատուկան քարոզչատուն յուղարկեցին։ Իսկ նա վառուած մի խորհրդով—որդիներն ապատել եւ նոցա հետ հայրենիք դառնալ—այնպիսի քաջագործութիւն արաւ, որ ըստ երեւոյթին անկարելի կթուի։ Քարոզչատան մէջ գտնուած հընդկնները դերուհին վերայ խղճալով, որի թեւերի վերայ կապերն՝ վերքեր էին գոյացել պարաններն արձակեցին, եւ նա մնացած կապերը ատամներովը կրծելով կարատեց եւ միւս առաւօտ աներեւոյթ եղաւ։ Զորս օրէն եռքը նորան տեսան ար-

դէն Ս. Ֆրանչիսկոյի մօտ, ուր Նորա որդիքը կտառապէին։ Ուրեմն նա անցել էր այս ժամանակ Թաւախիտ անտառներէն, անձրեւային եղանակներուն առեւն, առանց վախնալու մութ դիշերներէն եւ եղերքներէն դուրս բարձրացած գետերէն, որ մի քանի տեղ միակ ճանապարհներն են,— երբեմն լող տալով եւ երբեմն ոտմայլին խիտ առ խիտ ու հիւսուած բոյսերի մէջէն ճանապարհ հորդելով, որոնք Նորա մարմինը կը յօշոտէին, եւ կերակրուելով միայն սեւ մրջիւններով. ամենադժուարին տեղափոխութիւններ կատարեց միայն Նորա համար, որ կրկին երթայ եւ Նորէն այն անոդոքելի մարդկանց հիրաւն ընկնի, որոնք Նորա մայրենի անձնանուիրութիւնը Նորանով վարձատրեցին, որ մի ամենահեռու քարոզչատուն յուղարկեցին վերէն Օրինոկոյ գետին վերայ, ուր Թշուառ մայրը բոլորովին յուսահատուր լինելով վերստին իւր որդիքը տեսնելէ՝ իւր կամքով քաղցածութեամբ մեռաւ։ Հումբոլդ երբ տեսաւ այն ժայռը, ուր Թշուառուհին ապաստան կխնդրէր, Ատաբացցոյի եղերքը՝ սիրտը ելաւ, Նորան այժմ կկոչեն «Մայրական ժայռ»։ «Եթէ այս անապատներուն մէջ հազիւ մարդի հետք կերեւի, կըզգայականչէ Հումբոլդ,— բայց բնութեան անընկճելի այս արձանին— ժայռի անունը, յատկութենական յիշատակարան կը մնայ մեր ցեղի բարոյապէս ապականուած լինելուն, վայրենիներուն բարեպաշտութեան եւ քաղաքակրթեալ ժողովուրդի բարբարոսութեան. . . : Ա՛յս ժայռը պէտք է պահէ յիշատակ կեղծաւորեալ բարեպաշտութեան դոհի վերայ, եւ այն չնչին անձերի կոշտութեան վերայ, որ իրենք իրանց կանուանեն սպասաւոր այնպիսի մի կրօնի, որ իւր օրէնքներուն մէջ աւաջին տեղը կդնէ ընկերին սէրը։ Անոյ նաւավարը կհաղորդէ թէ՝ Անգղիացի քարոզիչները Ֆաքլանեան կղզիներում — Հրային երկրի բնիկներէն — պատրելով որդիները կըյափշտակեն, որպէս զի նոցա կրթութիւն տան, բայց խեղճ մայրերը՝ որ նախ եւ յառաջ ընծաներով կխաբուէին, ի վերջոյ կղզեջային արաճներնուն վերայ։ Փիչ ժամանակ յառաջ՝ անգղիական մի նաւի բոլոր մարդիքը նոցա ձեռքով մորթոտուեցան, եւ երբ ռազմանաւեր գնացին այնտեղ, գործը քննելու եւ պատժելու՝ վայրենիները պատասխանեցին, թէ մեք

չենք ուզեր սալհատներիդ հետ յարաբերութիւն ունենալ, վասն զի դուք մեր որդիները կդողանաք։

Վայրենի ցեղերի մէջ առհասարակ ծոլորական ծէսը — մեռեալներն առանձին լմն ինամքով թաղելը, նոցա հետ ոչ միայն կերակուր եւ դէնքեր դնելով, այլ նաեւ մարդկային զոհեր նոցա կնիկներէն կամ ծառաներէն — ապացոյց է, թէ մարդը որչափ դիւրութեամբ կըմբռնէ ապագայ կեանքի գաղափարը, եւ թէ մահը միայն տեղափոխիչ է դէպի այն։ Աստուածալիցներն իւրեանց ննջեցեալները արեւամուտէն եաքը կթաղեն, եւ երբ առաջին աստղը կերեւի, քուրմը կըացականչէ. «նայեցէք, ահա նա կերթայ հրեղէն ցուպը ձեռքին»։ Ընկերութեան կղզիների բնակիչները կհամարեն թէ աստղերը ննջեցեալների հոգիներն են, եւ նոցա իրենց սիրած մարդերի անունով կկոչեն։ Վայր ընկնող աստղերը այն հոգիներն են, որ չար սգիչն հալածուելով, կուգան որ աշխարհիս վերայ չարիքութիւն գտնեն։ Դեւաւարիները Լոսկիէլին կասէին թէ «չընդիկներն յաւիտեանս չեն կարող մեռնել, ըստ որում նոյն իսկ հնդիկի կտրեալը նորէն կծլի եւ կբուսանի»։ Վերոյիշեալ ամեն ցեղերը միեւնոյն բառը կգործածեն «հոգի» եւ «աստուած» բառերի համար, որով կերեւի թէ՝ որ աստիճանի խորին գաղափար ունին։

Բայց միեւնոյն վայրենիները, որ կորոճան մարքերին մէջ այն բաները, լինչոր աշխարհայինէն վեր են, չեն կարող ըմբռնել թէ՝ որչափ նուաստութիւն է իրենց համար, որով կխոնարհին իւրեանց սպանուած թշնամիների դիակներն ուտելու։ Մեզ համար սոսկանից աւելի դղրդելի բան չկայ, եւ ոչ մի բան մեր մարդկային զգացմունքները չխայթեր, որչափ մարդակերութիւնը, որին մեք սոլորած ենք համարել իբրեւ ամենայահոին անկումն մարդկային բնութեան։ Աղ. Ֆոն Հումբոլդ թերեւս շատ թեթեւ կերպով անցաւ այս մասին, ասելով թէ, երբ մեք վայրենին կմեղադրենք մարդակերութեանը համար, կնմանենք Կանգէսի այն բրահմանին (քրմապետ), որ կամենար Եւրոպացիները մեղադրել, որ մեք անասունի միս կուտենք։ — Վասն զի մարդկային եւ անասնական մներով կերակրուելը մէջ անհուն տարբերութիւն կայ։ Բայց մարդկերութիւնը ամենայն ժամանակ բարոյքի նախնական կոշտութեան ապացոյց չէ կարելի

բերել. տեղ տեղ այդ գաղջելի սովորութիւնը յետոյ մնաց է։ Գոհաշատութիւն կ'ասասանե, թէ նոր Զելանդացիները այս սովորութիւնն սկսեցին, երբ նոցա երկրում եղած մեծ թռչունների ցեղերը ոչնչացան, կամ երբ նոր Զելանդայ տարած խոզերի տեղով եւ բրնտանեկութեան տարածուելու շնորհքով այս զղուելի սովորութիւնն այնտեղ արմատախիլ եղաւ, ուր մարդակերութեան վերջին օրինակը տեսնուեցաւ 1843-ին։ Սակայն 1865-ին Անգլիայում լսուբ ասացուեցաւ, թէ Ֆըլ'կներ դոկտոր — քարոզիչը գազանաբար ոսկանուած է մաորիներէն, որ նորա միսն ուտելիք շնորհէ, արիւնը խմելին, եւ սիրտը, լեարդն ու մարմնի միւս մասերը լափելին։ Ո՛չ միայն վայրենիներն են, որ իւրեանց կեանքի գոյութիւնը պահպանելու համար մարդակերութեան կդիմեն, այլ եւ քաղաքակիրթ մարդերը, որի օրինակը կերեւի սովի տարիները, քաղաքների պաշարման եւ նաւաբեկութեան ժամանակները։ Իսկ մարդակերութիւնն, իբրեւ ճիշտ ապացոյց բարոյքի վայրենութեան, սովորութիւն էր Եւրոպացի գրեթէ բոլոր հին ժողովուրդներին, շատ ընդհանրացած էր նաեւ Ամերիկայում, ուր Ազտեկատա ցեղն իւր այդ սովորութեանէն այսօրէս կոչուեցաւ։ Ա՛ղ. Ֆոն Հումբոլդ լսել է, որ Կասիկիարում մի Ա՛լկատայի իւր կինը գերացուց եւ յետոյ նորան կերաւ։ Մարդակերութիւնը դեռ այժմ եւս սովորական է Հարաւային Ամերիկանոսի քնակիչներին, Բրազիլայում, արեւմտեան Ամերիկեում եւ նոյն իսկ Հնդկաստանում։ Մեծի մասամբ, Ֆիջի կղզեցիներն իւրեանց որդիներին կատրեցնեն գերիներ սպանանել։ Այս վայրենիները կհամարուին աւելի դարգացածներ, եւ միեւնոյն ժամանակ ամենէն աւելի արիւնածարաւ կղզեցիներ։ Երբ քնակութեան հիմն ձգելու կլինեն իւրեանց սորուկներին ողջ ողջ կթաղեն հողին մէջ. կալուածատէրերի թաղման ժամանակ, նոցա գերիներն էլ ամբողջ խումբերով կխողխողուին վերանին։ Երբ մարգամակոյկները ջուրը կնջեցնեն, գերիները կծառայեն իբրեւ կենդանի գլաններ։ Դեկրեասեան գաւառում սորին դասակարգը միայն նորա համար պահուած է՝ որ գործածուի զոհաբերութեան, կամ հասարակաց խնջոյքների միս մատակարարելու, որ հանդիսաւոր օրերը տեղի կունենան։ Այս եղկելիները այն աստիճան թշուառ կեանք կվարեն, որ

իւրեանց խողխողումը ոչ միայն հանդարտութեամբ կտանեն, այլեւ մի տեսակ բաւականութիւն կզգան։ Տեղական բարբառին մէջ «գիակ» եւ «ուտելիք» նոյն բառով «բակոլայ» կասուի։ Խորոմուած եւ համեմուած մարգկային մարմինը, կհամարուի ամենալաւ մէկ ընծայ, որ կարող է մէկն անել իւր բարեկամին։ Ա.յսպիսի գիակը կտանեն պատգարակի վերայ, նոտած դիրքով, ուշադրութեամբ ծալած անդամներով, երեսը կարմիր ներկած, գլուխը փետուրներով զարդարած, եւ ձեռքում բռնած ձեռնափայտ կամ հովհար։ Քանի մի տարի յառաջ հրատարակուած տեղեկութիւններին նայելով, Ուէսլենեան քարոզիչները տարիներով աշխարհիս այս ամենադիւնարբուռ կղզեցիների հետ բնակել են, առանց բնաւ նոցա կողմէն նեղութիւն կրելու։ Նոքա իրենց ապահովութեան վերայ այն աստիճան վստահութիւն ունէին, որ երկու առնասիրտ կինիկներ — այն քարոզիչների արժանաւոր ընկերուհիները — ովկիկն Լէյա եւ Կալ'վերտ լսելով թէ մերձակայ մի կղզիի վերայ կպատերազմի գերիներ մորթուելու, եւ մարգակերութեան խնջոյք անելու՝ նաւակը նստեցան եւ միայն երկու հոգւով գնացին, այն պղծութեան տեղն հասան։ Նոքա բաւական ուշացել էին, վասն զի տասը զոհերն արդէն մորթուած էին եւ միայն երեքն էին մնացել։ Անգլիուհիները աներկիւղաբար մօտեցան վայրենիներին եւ պահանջեցին՝ որ մնացած երեքին կեանք շնորհուի։ Մարդակերների պետը հետացաւ մնաց այն կինիկների համաձակութիւնը տեսնելով եւ իսկոյն նոցա խնդիրը կատարեց։ «Թող լինի, բացագանչեց։ Մեռածներն արդէն մեռան, կենդանիներն էլ թող կենդանի մնան»։

Ձեման կղզամէ (1861 ին) թէ Սոմասոմոյի մէջ, որ Ֆիջի կղզիների ամենակատաղի տեղն է, երեք տարի է արդէն, որ մարդակերութիւնը աչնչացած է, եւ նոցա թագուհին շատ բարեպաշտ քրիստոնեայ մի է։ Նոցա Բաու գլխաւոր քաղաքում եւս 1854 թուէն սկսած մարդակերութիւնը դադարած է Ուէսլէենեան քարոզիչների ջանքով։ Ձեման յաջողեցաւ տեսնել այն չուգունեայ մեծամեծ պղինձները, ուր կեփուէին մարդկային զոհերը։ Սակայն Էգերշարոմի պատմութենէն, որ շատ տարիներ անցուցել է Ֆիջի կղզիին վերայ, յայտնի կերեւի քաղաքակրթութեան ունեցած յաջողութիւնների խափանուելնե-

լը, երբ այն քարոզիչներն անկէ հեռացան եւ 300·000 ընկերներ իրենք իրենց գլխին թողին։ Սրճի եւ բամբակի բոյսերն անմշակ ձգուած էին՝ աշխատաւորի պակասութենէն, լեռնային դեղերը պատերազմ կմղէին եզերականներուն հետ։ Գերի ընկածները մաս մաս կը կոտրատէին, վառարաններուն կխորովէին եւ կուտէին։ Այս պղծութիւններուն համբաւը զօր ու գիշեր անհանգիստ կանէին էգերշտրովին։ Գազրիայեցիները՝ որ 1853 թուէն ի վեր Նոր Կալեդոնեայ կոտրեն՝ դեռ եւս չեն յաջողել այն տեղին մարդակերութիւնը բնաջինջ անել բոլորովին, եւ սակայն ունին մահ նշանակել նոյա համար, որ այս գործի մէջ կբռնուին։ Այս բարբարոսական սովորութիւնն արմատախիլ անելու առնալաւ հնարն է անասնական կերակուրը (մորթելու անասուններ) այն տեղերում տարածել, որին օրինակ ունենք Նոր Զելանդեան եւ Թոնգուպի կղզիք։ Հարաւային ովկիանոսի գլխաւոր պետերէն մէկը՝ Անգղիացի նաւավարին, որ նորան կդրդռվէը այն անգութ սովորութեան համար՝ պատասխանեց. «Դուք այդպէս դիւրին խօսել գիտէք միայն. դուք առատ եղեր ունիք, իսկ մեք մարդէն ի զատ ուրիշ եզ չունինք»։ Այսպիսի երկիրներուն համար լոզը յիրաւի կրթական կենդանի դարձաւ, իւր ամէն տեղ դիւրաբաղմանալու պատճառով. բայց այս գազանական սովորութիւններուն վերայ, որ մեզ կքաամընեցնեն, ուրիշ աչքով կնային այն դեղերը, որոց մէջ տարածուած է այն, ինչպէս կերեւի Ինդի այս պատմութենէն թէ արեւմտեան — Ափրիկեցի մի սեւամորթ իւր հայրենիքէն հեռու մնահամերձ լինելն զգալով՝ գառնապէս կուլար ասելով թէ, ինքը փոխանակ իւր ազգականներուն եւ բարեկամներուն կերակուր լինելու, մրջիւններուն կուր պիտի գառնայ։ Սակայն վայրենիները միանգամ՝ որ մարդակերութենէ դադարին, իրենք եւս այս սովորութենէն կգարշեն եւ, ըստ մեծի մասին, կուրանան թէ իրեանց նախնիներն այնպէս վարուել են։ Մէջին Ափրիկէի սեւամորթ ցեղերը կհաւատացնեն թէ՝ իրենց վերայ երած մարդակերութեան համբաւը, գերեվաճառներէն հնարուած սուտ է միայն։ Իսկ Մաջիարը կհաստատէ թէ՝ Բիգէի սեւամորթներն իրեանց գերիները կուտեն, նոյնը կասէ նաեւ Դիւ—Շալիւ, Ֆան ցեղի վերայ, որ Գաբոյոնէն արեւելք կբնակի։ Ֆորատէր, որ նոր Զելանդիայում կատարուած մարդակերութեան ականատես

եպած էր՝ կպատմէ թէ՝ «Ընկերութեան» կզգեցի մի երիտասարդ իւր զգուանքն արտայայտել այս սովորութեան դէմ, որ արգէն սկսեալ էր իւր հայրենիքում, ուսն զի նա որպէս զի այդպիսի եղեռնաւոր սեռարանը չգիտէ, վախաւ, հեռացաւ, եւ արտասունքով իւր սիրտն իջեցուց։ Բայց այս արիւնախանձ սովորութիւնը ամեն սեղ չառնախած չէ, շատ սեղ սա մնացած է ամենահին ժամանակներէն, եւ իբր սրբազան արարողութիւն կպաշտաւի։ Այս վերջին եղանակին թերեւս ամենագղուելի օրինակը կներկայացնէ Սամաթիոյ Կզզեցի Բաստոս գեղի ունեցած մի սոնը։ Վերեալները կամ յանցաւորները կդատապարտուին կենդանւոյն ուտուելու, որի վերջին օրինակը դեռ 1847-ին պատահեցաւ, ինչպէս Խնգիսան կպատմէ։ Զոհը սիւնի վերայ կըկապեն, որեւ է դեղապետ դանակը կհանէ եւ թշուառականի մարմինէն մի պատառ կը կտրէ, ցնծութեամբ վեր կբարձրացընէ, եւ ագահութեենէ ցոլացած աչքերով կծծէ, յետոյ կրակի վերայ փոքր ինչ կխորովէ եւ կլափէ։ Այս ժամանակ ներկայ գտնուած բոլոր բազմութիւնը արիւնալից զոհի վերայ կը յարձակին, միսը կը կտրատեն, կրակին վերայ կխորովեն եւ ազ ու պղպեղով կուտեն՝ ամենեւին չզգաճուելով չարչարուպի դառնակիծ լաց ու կածից, որով հոգին կփչէ սոսկալի տանջանքներին մէջ։ Կմախքը յետոյ կհաւաքեն։ Բաստոսները ոչ թէ Մալայեան, այլ Հնդկա — եւրոպական ծագումն ունին, եւ նոցա քան կրօնն աւելի հին կհամարուի քան Բրահմայեան եւ Բուդդայեան կրօնները։ Նպպ կվկայէ թէ նոքա ամրակազմ են, պատերազմասէր, եւ արուեստների մէջ զարգացած. կարող են մեռանիներ հալել, երկաթ եւ պղինձ գործածել, եւ բամբակ — եղէգի վերայ գրել։ Հեղինակը կյուսայ թէ նոցա արիւնախանձ սովորութիւնները մերձաւոր ապագայում քնաջինջ կլինին։

Մարգարէութեան հետ կապակցութիւն ունի, եւ շատ հաւանականաբար ի սկզբան նոյն ազգութենէ ծագումն առած է՝ եւ առաջներին մարգագոհ մատուցանելը, — սովորութիւն մի, որ գոյներ ունին եւ որի հետքը կերեւի գրեթէ ամեն հին ժողովուրդների մէջ։ Կեսար կվկայէ թէ՝ Բրիտանները մարգագոհեր կանէին։ Նաեւ Գերմանական գեղերը դեռ Ը. դարում իւրեանց գերիները կմորթատէին ի պատիւ Օդինի։ Շուէտի մէջ վիճակով կվճռուէր թէ՝ ո՛վ պիտի զոհ լինի աստուածնե-

բին, եւ այսպիսի զոհ լինել կվճռակուէր երբեմն մինչեւ իսկ թագաւորներին։ Իբն—Ֆոսգլան արաբացի ճանապարհորդը ա-կանատես եղած է, որ Վոլգայի վերայ 922-ի ուսնները մի օրիորդ զոհեցին՝ երեւելի մեկ անձի թաղման ժամանակ, նա մանրամասնաբար կը նկարագրէ այն հանդէսը, որ շատ ցաւալի եղանակով կատարուել է։ Ապրաբացի ուրիշ մի ճանապարհորդ կպատմէ, թէ հեթանոս—Սլաւեանները սովորութիւն ունէին, որ երբ իշխաններն կմեռնէր, նորա դիակին հետ կայրէին նորա ծառաներն, աղախինները, կնիկները եւ բոլոր մերձաւոր մարդիքը — գրագիրը, զբօսակիցն եւ բժիշկը։ Մեքսիկայում երբ 1486-ին մեծ ազօթատունը պէտք է նուիրագործուէր, 72,000 մարդադոհ մատուցուեցաւ։ Մարդիք սպանելը դեռ այժմ եւս շատ սովորական են Դագոմէյի թագաւորի պալատում, ուր, ինչպէս կերեւի, այս սովորութիւնն, որ մինչեւ ցայժմ արմատախիլ չեղաւ, չնայելով Անգղիացիների բուռն սոխպմանն, ժողովուրդը զուարճացնելու կծառայէ։ Ծիրոյ, որ 1836-ին Դագոմէի թագաւորին մօտ գտնուեցաւ մի տօնի ժամանակ, կասէ թէ՝ տօնի համար 500—600 մարդ խողխողուեցան, սոցանէ մի քանին գլխատեցին, միւսները բարձր պատերի վերայէն սուիններով վերայ ձգեցին,—եւ այս ամենը միայն զուարճութեան համար։ «Արեւմտեան—Ամերիկէի Համբաւաբերը» կասէ թէ՝ 1861-ին՝ մեծ զոհաբերութեան մի օր, որ թագաւորը պատրաստել տուած էր ի պատիւ իւր հօր տապերի՝ 2,000 հոգի սպանուեցան. ուրիշներն այս թիւը մինչեւ 7,000-ի կհանեն։ Էյշարտ, Հոլլանդացի մի վաճառական, որ Պոպոյի մէջ պաշտօնով կեցած էր ընդարձակ կնկարագրէ իւր Դագոմէյում անցուցած ժամանակը։ Ինքը թագաւորի մօտ տեսութեան ընդունուեցաւ Յունիսի 1-ին. թագաւորը իւր պալատին առջեւ սրահակի վերայ բազմած էր, շրջապատուած ամազնուհիներով. նա էյշարտին ձեռք տալով՝ եւրոպական ձեւով բարեւեց եւ սկսաւ հետը խօսակցել Պորտուգալացի լեզուով։ Յետոյ էյշարտին հասկացուցին՝ որ տուն երթայ եւ երեք օր ամենեւին դուրս չելնէ. Յունիսի 5-ին նորան կրկին բերին մեծ հրապարակին, ուր այն գիշերը բազմաթիւ մարդիք սպանուած էին։ Էյշարտի տեսած առաջին զոհը Ուիլլեամ — Դոգերդի կոչուած Սիերրայ—Լէոնդացի քարոզչի դիակն էր։ Նա խաչուած էր, նոյնպէս բեւեռուած էին

ձեռքերն ու ոտքերը։ Ձախակողմեան վիճակունքին մէջ խրեցուցած էր իւր մեծ հովանոցը։ Թագաւորը նսրէն սրահակամ նստած եւ պատերազմական ճառեր կկնծռէր, առջեւը լցուած էին նորօգ կտրուած բազմաթիւ գլուխներ, ամբողջ հրապարակն արիւնովներկուած էր։ Կ՚յշարտ նորէն իւր տունը տարուեցաւ՝ այսպիսի պատուէր ընդունելով՝ որ մինչեւ արեւմուտքը ոչ դուրս ելնէ եւ ոչ վաղորդը նայի։ Ամսի 10-ին նորան կրկին թագաւորի մօտ տարան վաճառանոցի հրապարակը։ Այս անգամ նորա աչքի առաջեւ իշագայի ցեղէ երեք պետեր գլխատեցին։ Յետոյ 24 կողով քերին, որոց ամեն մէկում մի մի գերի դրուած էր այն կերպով՝ որ միայն գլուխնին դուրսը կերեւնային։ Կողովները թագաւորի առջեւ շարեցին եւ յետոյ նետեցին պարսպ եւ աղաղակող ամբոխի առջեւ, որ խնդայն այն թշուառներին գլխատեցին։ Ով որ կարողանար կողովը ձեռք բերել եւ մի գլուխ կտրել՝ 20 դրամ ընծայ կառնէր, 11-ին էլ նոյն տեսարանը շարունակուեցաւ։ Յետոյ 10 օրի չափ խաղաղութիւնը տիրեց. բայց, ինչպէս կերեւի, մարդասպանութիւն գիշերները կլինէր։ Ամենէն մեծ մահը տեղի ունեցաւ Յուլիսի 22-ին։ Պալատին հանդէպ երկու բարձր տախտակամած շինուած էին, որոց վերայ 16 ական զոհելի մարդ եւ 4 ական ձի կային։ Մի երրորդ տախտակամածի վերայ՝ որ պալատի մէջ էր՝ դրուած էին 16 կին, 4 ձի եւ մի կոկորդիլոս։ Սոքա ամենը Իշագի մէջ գերի բռնուած Սիերրայ—Լէոնացի էին։ Ուրիշ 16 հոգի էլ՝ Եւրոպական զգեստով կապուած, նստած էին տեղանի շուրջը։ Սոքա պիտի խմէին Թագաւորի կենացը, որ հանդէս կանէր իւր զօրքերին, բաղկացած 40,000 զինուորէ, 10,000 ամազոնուհիներէ, 24 թնդանօթներով։ Այս առիթով նա իւր զօրքերին խոստացաւ, որ նոցա կատնի նոր պատերազմների, վերջապէս բոլոր գերիներն ու կենդանիները սպանուեցան, որի տեսն ուշագրութիւն կանէին՝ որ սպանուածների արիւններն իրարու խառնուին։

Ննջեցեալների յիշատակի համար մարդազոհ մատուցանելը հին եւրոպայի մէջ ընդհանրացած սովորութիւն էր, որ գրեթէ անցնելով՝ հետզհետէ վերջացաւ։ Նախնի ժամանակները գալլիայի մէջ (գաղղիոյ) ծառաներն իւրեանց տէրերին հետեւելով՝ խարոյկի մէջ կմտնէին եւ կայրուէին, բայց այս սովո-

բուֆիւնը Յուլիոս Կեսարի ժամանակ արդէն վերջնած էր։ Էպպայի*) մէջ կպատմուի թէ՝ Սկզբնդի եւ Բրունդիւզի համար պատրաստուած խարոյկին վերայ այրուելուն նոցա ծառաններըն, ոտախիններըն, շներն ու բազէներըն։ Վոնիփակիոս (745 թ.) կամ թէ Վենդերի մէջ այն կինը յարգելի էր, որ իւր ամուսինի մահէն եաքն ինքզինքը կսպաններ։ որպէս զի նորա հետ այրուի։ Ք. ետրում խակ Լեհացիները մի այրեի գլուխը կտրեցին եւ ամուսինին հետ խարոյկ հանեցին։ Դուանիւնի, որ երկար ժամանակ Սարմատացիների հետ քնակած է՝ կսուի թէ Ծէ. դարի սկիզբը Կուրլիանդեայի մի քանի տեղերում երեւելի անձերի հետ կթաղէին նոցա թանկագին գոյքը, ձիերը, զէնքերը, որսակաւն երկու շուն, մի բազէ եւ նոցա հաւատարիմ կամ ամենասիրելի մի ծառան։ Եւ այս վերջինիս իբրեւ վարձատրուելուն նորա բարեկամներին եւ ազգականներին առատ ընծաներ կտրուէին։

Հնդկաստանի մէջ այրինեին այրելու սովորութիւնը, որ Սատիանի**) լսօրով՝ սկսուած է, որպէս զի կնիկներին իւրեանց հոտառական ամուսինները թունաւորելու առաջն առնուի՝ նոյնպէս հինաւուրց է։ Անգղիացիների անխոնջ ջանքով՝ որ Լորդ Բենդինկէն սկիզբն առաւ եւ շնորհիւ լուսաւորեալ հնդկացիների, որոցմէ մեկը՝ Ռոբու - Մոհ - Լոյ - Սկ 20·000 րուբլի խոստացաւ այն մարդին, որ առաջին օրինակը ցոյց կտայ այրելի հետ ամուս-

---

(*) Էպպայ կկոչուին Սկանդինաւեան վիպասանութեան երկու ժողովածուները, ոտանաւոր և արձակ, որ գրուած են ԺԱ. և ԺԲ. դարերում։

(**) Սարաբան երեւելի Ցոյն աշխարհագիրը ծնաւ Կապադովկիայի Ամասիայ քաղաքում 50 թ. ն. Ք։ Մանկութեան ժամանակ կատարեալ ուսումն առաւ Հելլէն նաքը փոքր Ասիայ, Ասորիք, Եգիպտոս, Յունաստան և Խաղիայ ճանապարհորդից։ Նորա գլխաւոր երկասիրութիւնը «Աշխարհագրութիւն» է որ 17 գրքի բաժնուած է։ Թէպէտև այս գրուածքի մէջ աշխարհագրական և պատմական սխալներ չեն պակասիր — որ աւելի ժամանակին քան թէ իւր թերութենէն է — բայց նա առաջին տեղը կբռնէ հին աշխարհագրութիւնների մէջ որոնք մեր ձեռքը հասած են։ Մէջը գտեղուած են հետաքրքրական տեղեկութիւններ ոչ միայն աշխարհների վերայ, այլև նոցա բնակիչների կրօնից, բարոյքի և այլն մասին։ Մեր քրիստոնեայ հայերն էլ (Խորենացին) նորա աշխարհագրութենէն օգուտ է քաղել իւր աշխարհագրութեան համար։

նանալու,—այս սոսկալի սովորութիւնն Հնդկաստանէն վերցուեցաւ։ 1850 թ. ապրիլի 20ին՝ Ասիական ընկերութեան ունեցած նստին մէջ Ուիլսոն մարդկային զոհաբերութեան վերայ խօսելով՝ ընդունեց, որ այս սովորութիւնը Բրահմայեան վարդապետութեան կազմակերպուած մէջոցին Հնդկաստանի հին կրօնի մասն էր. եւ թէեւ Վիդայի*) մէջ կայ գրուած, բայց աւելի հին է քան Ռամայեանան եւ Մահաբարատան**) եւ թերեւս ծագումն առած լինի 500 թ. ն. Ք։ Սիկ դեղի պետերը 1853ին ձայնակից էին, որ այն սովորութիւնը վերնայ։ Այս կերպով վերջին զոհն եղաւ 1850ին մի գերմանացի ճանապարհորդի ներկայութեամբ Ջոնգեան բալի կղզիի մէջ։ Երբ Հոնգհոնգի պետը եւ քրմապետ Վիւվի-Արգան պիտի այրէին, նորա եօթն կնիկները գլուխներին վերայ մի ազատնի բռնած խարոյկի մէջ նետուեցան։ Երբ թռչուններն կրակէն ազատուելով թռչին՝ Մալայեղինների համար այս նշան է թէ՝ հոգին կհամբառնայ։ Հնդիկներն այժմ չունին իրենք իրենց զոհելու սովորութիւնը, բայց Պետրոս Մարտիրոս, Կլաւօգերոյ եւ Հերրերայ հին մատենագիրները կատանգեն թէ՝ երբ նոցա պետը կվախճանէր՝ շատերն իրենք իրենց կսպաննէին՝ որ հետը լինին եւ նորան ծառայեն։ Այս ծիսի

(*) Վիդայ կկոչուին Հնդկաստանցիների սուրբ գրքերը, որ գրուած են նոցա հին եւ նուիրական սանսկրիտ լեզուով. սոքա 4 են թուով.—1) Ռիգ, որ կպարունակէ օտանաւոր գրուած աղօթքներ եւ օրհներգներ. 2) Յաջուր, ուր գրուած են արձակ գրուած աղօթքները. 3) Սամ, երգելի աղօթքներ եւ 4) Ախրվան, օծման, օրհնութեան եւ անէծքի ձեւեր։ Վիդայի վերայ շատ մեկնութիւններ գրուած են, որոնցմէ ոմանք եւս նուիրական դարձած են Հնդկաստանցիներին։ Վիդայի վարդապետութենէն բղխած է մի օգտակար փիլիսոփայութիւն, որ կկոչուի Կերիի թէ Վիդան, մանաւանդ առաջի երկու գրքերը Բրահմայէն շատ յարգ են. Հնդկաստանի մէջ աւանդութիւն կայ թէ նորա գրուած են Վիասայի ձեռքով ԺԷ. դարուն ն. Ք։

(**) Մահաբարատայ եւ Ռամայեանայ Հնդկաստանի հին վիպասանութիւններ են։ Առաջինը գրուած է Վիասայի ձեռքով 18 գրքի է բաժանուած եւ 200,000 տուն կրովանդակէ։ Մէջը կպատմուին Կարաւ, Պանդաւ եւ այլ գիւցազունների քաջութիւնները։ Երկրորդը միայն ռամայ գիւցազունի արկածները պատմուած են. սորա հեղինակն է Վալմիկի։ Երկուքն էլ մեծ առ մեծ, եւ ամբողջապես էլ թարգմանուած են եւրոպական լեզուներով։

հետքը դեռ կերեւի այժմ արեւմ. Ամերիկայի Վանգուվերայ կղզիների մէջ։ Երբ պետի դին այրելու կ՚ելնեն՝ նորա կնիկները խարոյկի վերայ պետքէ ընկած մնան մինչեւ որ քուրմը նոցա թոյլ տայ վայր իջնել անտի։ Յետոյ այն կնիկները պարտաւոր են այրուածի ոսկորները մխիթրէն դասելով՝ իւրեանց կռնակի վերայ կապած երեք տարի ղօր ու գիշեր վրանին կրել, եւ երբ այս ժամանակամիջոցն անցնի՝ ապա թէ իրաւունք կունենան նորէն ամուսնանալու։ Ցիկի եւ Նոր-Հերբրիդեան կղզիների մէջ այրիներին կխեղդեն։ Բաւ կղզիի պետերն իւրեանց հակառակորդին սպաննեցին եւ իրենց վրէժը կատարեալ անելու համար նորա այրին կենդանի թողին, բայց հաւատարիմ կինը չէր ուզեր կենդանի մնալ. «շուտով ինձ էլ խեղդեցէք, որ կարողանամ նորան միանալ, մխիթարել եւ կերակուր տալ»։

Լեռնային Գուադէմալայում, ինչպէս եւ Հնդկաստանում, կոնդ կոչուած նախնական ցեղը սովորութիւն ունէր մանուկները զոհ անելու, որ մինչեւ վերջի տարիներս կշարունակուէր, 1835-ին կէմալբէլ նաւապարը հարիւրէն աւելի այսպիսի դէպքեր ազատեց։ (Մէրի կկոչուին այն մարգերը, որ կզոհուին, որպէս զի երկրի աստուածուհին քաղցրանայ եւ լաւ հունձ պարգեւէ իրենց)։ Նա ուրիշ ցեղերի մէջ եւս այս սովորութիւնը խափանեց. Զոհաբերու թեան կմասնուին աւելի աղջիկներն, որոց, մանաւորապէս, ընդել կ՚ըլան Սեւրոդի եւ Ինջպուտանի բնակիչները, որ նոցա կամ ուղղակի կխեղդեն եւ կամ վայրի գազանների առաջ կձգեն։ Ուէլէսլէյ Լորդն առաջին անգամ այս սովորութիւնն արգելեց, եւ անգլիական կառավարութիւնն այժմ խստիւ կհսկէ, որ այս մասին հրատարակուած օրէնքները ճիշտ պահուին, սակայն օրինազանցութիւններ պակաս չեն մեր օրերն եւս։ Մակ—Նէյլ նաւապարը կհամոզէ, թէ Զայապուրցի կոնդերը քանի մի տարի յառաջ գժգոհ էին մարգազոհի վերնալու համար. վասն զի տարիի վերջի երեք անձրեւաբեր եղանակներն երաշտ անցան եւ ընտանի անասուններն կերակուրի պակասութենէ կնեղուէին, ուստի դիմեցին Տուամուլի պետին եւ չէր խնդրեցին նորանից, բայց սա նոցա խնդիրը չընդունելով՝ մարդի տեղ գոմէշ եւ ոչխար տուեց։ Նոքա արհամարհանքով մերժեցին այս ընծան եւ վճռեցին՝ որեւ է կերպով հասարակաց զոհ մատուցանել մերձակայ լուսնի—լրմանն։

Մի կոնդ այս նպատակի համար առաջարկեց իւր դաշոխ սորրկուհին, որ հինգ րուբլիի գնել էր. նորան կապեցին եւ գլուղը տարան. եւ երբ պետը միտք արաւ նորան ազատելու՝ նորան լեռների մէջ տարան պահեցին։ Պետն այն ժամանակ դիտմամբ այս եղելութիւնն յայտնեց անգղիական կառավարութեան, որ լուրն առնելէն մի ժամ եռքը յիսուն հոգիէ կազմուած զօրախումբ մի՝ յուսատարոյ հրամանատուի իշխանութեամբ յուղարկեց, որոնք 38 ժամի մէջ 50 անգղիական մղոն ճանապարհ կըտրելով լեռնային ամենադժուարին տեղերէ՝ վերջապէս հասան զոհաբերութեան տեղը—Տուամիւլի սարահարթը, որ ծովի մակերեւոյթէն 4·000 ոտն՝ բարձրութիւն ունի։ Զոհելի կինը դեռ նոր մօտեցուած էր սիւնին։ Կոնդերը, որ 5·000-ի չափ էին, ղէնքի դիմեցին, բայց Անգղիացիք պատերազմելով՝ կինն ազատեցին։ Մակ—Նէյլ՝ անգղիական կառավարութեան խորհուրդ կուտայ, որ այն գղերին՝ որի գլուղի մէջ արուի եւ լգի կանոնաւոր համեմատութիւնն եղնէ՝ որ եւ է նշան մի տայ՝ իբրեւ արտայայտութիւն իւր գոհունակութեան։ 1860-ին 30 մարդիկ ազատուեցան, որոնք Որիսայ լեռնային տեղում արդէն վիճակուած էին զոհ լինելու։ Կէմբպէլի հաշուով 1837 էն մինչեւ 1854 ը կոնդերի տշխարհում 1·506 են ոչ պակաս Դէյէ ազատուեցան, իսկ տարեկան մարդազոհերի թիւը 150-ի կհասնէր։ 1837 ին նրբ պետերն երդում արին՝ որ այն սովորութիւնը վերցնեն՝ Գումսուրի մէջ 100 Դէյէ ազատութիւն տացան։ Կէմբպէլ կասէ թէ՝ մարդազոհի վիճակուած տղաները մի գլուղէ միւս մերձաւոր գլուղին կծախուին։ Մահացնելէն յառաջ զոհին այնչափ արմաւենիի գինի կխմցնեն, որ նա բոլորովին ալքենայ, յետոյ խոզի արիւնի մէջ կամ ծառի երկու ճիւղերի մէջ սեղմելով կխեղդեն։ Սորանով կը տեսնուի թէ՝ այստեղ այլեւս սկսել են հոգ տանիլ, որ զոհի տանջանքները թեթեւացնեն։ Սպանելէն եռքն ամեն մէկը նորա դեռ դողդոջուն դիակէն մի մի կտոր կվերցնեն եւ կտանեն իւրեանց արտերում կթաղեն։ Արդեօք մարդկութիւնն ի հնուց այս անլուծանելի զգացումն ունեցել է թէ՝ իրեն վրկելու համար պետք է իւր նմաններէն զոհ մատուցանէ, այնպէս որ առանց այս զոհին որեւ իցէ վրկանք անօգուտ է, թէ բնութեան օրէնքների մասին քիչ տեղեկութիւն ունենալով՝ ժանտախտ, մահ, եւ որ եւէ

չարիք՝ անպատճառ վրէժխնդիր մէկ աստուածի պատուհասը կհամարի՝ որ կիւրթայ ինքն իւր վերայ այս գաւակնկիքը դնել, իւր համար ամենէն թանկագին, սիրածատր եւ քարգաւաճ առարկան զոհ մատուցանելով՝ որպէս զի սրամտած քարձրագոյն նկին գուէթը զարժէ։ Եւրոպացիներէն, այժմ աշխարհի ամեն կողմը տարածած լուսաւորութեան ժամանակ ուրիշ սեռութիւն կըզխէ եւ աւելի արժանաւոր աստուածպաշտութիւն։ Արդէն 25 տարի է որ՝ Զագգերնատուտի կառքի անիւները չեն գլորիր մարդկային կամաւոր զոհերի վերայ, որ նոյա տակ կինեատուեն ջախջախելու համար, խիստ քազմաթիւ օրինակներէ կտեսնենք, որ այս տռկալի սովորութիւնները հետ դհետէ ջնջուելու վերայ են։ Սպիկ—նեղոսի ակունքը գտնողը, դիտեց որ՝ սեւամորթներէն մի ցեղ, որ պատերազմէն յառաջ տղայ մի զոհ արաւ՝ երբեմն գոհ կլինէր մի այծով եւս։ Չյիշեցնենք արդեօք այս՝ Իփիգենեայի) զոհերը Աւլեդում (Օպիդոս), ուր Արտեմիս աստուածուհին՝ որին այն զոհը պիտի անէին՝ օրիորդը վրկեց, տեղը եղնիկ մի իջեցնելով **)։*

(*) Իփիգենիայ (Հոմերոսի Եղիականին մէջ) Ագամեմնոնի դուստրն էր։ Ծոներէն բանակը Տրովադայի առջեւ երկար ժամանակ անյաջողութեան մէջ էր։ Քուրմն յայտնեց թէ Արտեմիս Ագամեմնոնի վերայ բարկացել է. ուստի մինչեւ որ թագաւորական զարմէ մի աղջիկ իրեն զոհ չմատուցանեն՝ չհաշտուիր։ Ագամեմնոն շատ դժուարութեամբ հաճեցաւ վերջապես իր դուստրն Իփիգենիայ զոհել. բայց Արտեմիս վերան դթալով եղնիկ մի իջեցուց որ իրեն զոհեն, և Իփիգենեան ազատեց և իրեն քրմուհի ընտրեց։

(**) Նոյն պատմութիւնը կկարդանք նաեւ Հին Կտակարանի մէջ։ Աստուծոյ հրամանով Աբրահամ իւր Իսահակ որդին լեռ կատին, և երբ սուրը հանած սպաննել կուզէ՝ հրեշտակը չթողներ, և խոյ մի կցուցնէ, որ նա Իսահակին տեղ զոհէ։ Սայն մտքով կհասկանանք նաև Մովսէսի օրինաց գրքի մէջ պատուիրածը թէ «ամենայն արու, որ բանայ զարգանդ մօր՝ սուրբ Տեառն կոչեսցի»։ ուստի նորան փրկանաւորելու համար (մեր կարծիքով՝ փոխանակ նորան զոհ անելու Աստուծոյ) մի գառն կամ ղոյզ մի տատրակ պիտի պատարագէին ծնողք։ Մարգարէին, կամ իրեւ մարդին փրկանք՝ կինպանազոհի սովորութիւնը հին ազգերին մէջ շատ յաճախած էր։ Փիւնիկեցիներն իրեանց Մելքարթի հրաշէկ թեւերին վերայ կողջակիզէին իրեանց զաւակները։ Իդոմենէս՝ Կրետէի թագաւորը՝ Տրոյեայի կործանումէն գարձած առեն՝ երբ ալէկոծութեան բռնուեցաւ՝ Պիսիդոնին խոստացաւ զոհ անել իր առջեւն առաջին անգամ եղնողը՝ եթէ այն վը-

Մեր հոգին, որ վայրենիների այսպիսի արիւնռուչտ սովորութիւնների շարունակ պատմութեամբ տաղտկացեալ է՝ հանգիստ պիտի առնէ՝ անապատների նոյն խեղճ որդիների բարեգործութեան նկարագիրներով։ Վայրենին իւր բարբարոսական բնաւորութեան հետ այնպիսի դիւցազնական արիութիւն եւ եռանդ, հաւատարմութիւն եւ անձնանուիրութիւն, սէր եւ բարեկամութիւն կցուցնէ, որ մեզ կմոռացնեն նորա պակասութիւնները։ Հնդիկի բարքը, կասկ ենթադրելու է նորա ծերացնոցուժ, ուր տեղ նա կփախուի բոլորովին. քաղցրաբարոյ, հիւրասէր եւ ուրախ է նա. այնտեղ սպասհոլ է նա, որ իրեն համար անգամանալի երջանկութիւն է այնտեղ, քան որ եւ իցէ տրիշ վիճակում։ սրատեսութ սովորութիւն չէ՞ արդեօք, որ հնդիկները չեն ուզեր հեռանալ այն տեղէն՝ ուր իւրեանց մերձաւոր մեկը թաղուած է։ Երբ Վանկու վերայ կղզին մէջ ծագիկ հիւանդութիւնը մեծ կոտորած կանէր՝ անգղիացի սպաները մի գիւղ գտան, ուր պահուել էին դեռ կենդանի մնացած բնակիչները, ամեն մի խրճիթի մէջ գետնի տակ թաղուած կային այրի կնոջ, տղայի դիակներ 4—5 հատ, Վարակոզ ախտն այս բնակութիւնները սաստիկ պիտի աւերէր, եթէ նոցա բոլորովին չայրէին եւ տեղը կիր չցնէին։ Հասկանալի է այժմ թէ՝ ինչպէս կլինէր, որ կաշեգործների ներմուծած ծագիկ հիւանդութենէն Մանդաննները՝ Միսսուրքի եղերքում՝ բոլորովին կվճանային։ Նոյնպէս անձնանուիրութեան օրինակ չէ՞ Զիպիվէսի ծերունի պետը, որ ինքնիրեն կառաջարկէր որդին փոխանակ (որին հնդիկ լաս ցեղը յափշտակել էր)։ ասելով։ «որդիս դեռ քիչ ամեռներ տեսել է։ նորա տարիքը դեռ պատերազմի չափիը կոխած չեն, իսկ իմ մազերս ճերմկել են եւ շատ անգամ ձեր ռազմիկների կմախքներով իմ հայրենական դամբարանները զարդարել եմ, ինձ ուրեմն խաղայիկ վերայ հանեցէք եւ որդիս տղայ թողէք խրճիթ երթայ»։ Եւ թողեց որ՝ իրեն կենդանութեան այրեն, առանց բնաւ հառաչանք մի հանելու։ Զոկոյց ցեղէն մի մարգասպան մոտն գտատպարտուել էր, եղբայրը տեսնելով որ՝ նա կդողայ՝ ասայ։ «դու

տանգէն ազատուի, երբ դեմն իւր հարազատ դուստրն կլսէ՝ և նա խելացնորեցաւ խոստացածը խորհելով՝ իշխանները խորհուրդ կուտային իւր դուստրը կենդանիներով փրկանաւորել ևլն։

մահէն կվախնաս. ընտանիքիս վերայ հոգ տար. ես կմեռնիմ քո վախարէն»: Նորան նոյն վայրկեանին կտրատեցին:

Շատ բան կան, որ մեք թէպէտեւ լըրեւ բարբարոսութիւն կդիտենք' բայց վայրենիներին համար անհրաժեշտ պէտք են: Օրինակ, Աւստրալիացիներն իւրեանց ծծկեր որդիները մեռած մայրերին հետ կթաղեն, բայց այս այն պատճառով է, որ հնար չունեին նոցա կեանքը պահպանելու: Հնդիկ խեղճ տղերը երբ թափառելու պիտի ելնեն' իւրեանց ակար ծերերը քաղցածութեամբ մեռնելու կդատեն, եւ այս բանս կպահանջեն նոյն իսկ ծերերը, որ իւրեանց ազգականներին եւ մերձաւորներին հրաժեշտի ողջոյն կուտան սրտաճմլիկ ոճերով եւ ձեւերով: Հիւսիսային Գերմանիայում, այն տեղերն, ուր Վենդերը կբնակէին, մանր անասուններ կան, որոնք «Արտասուաց» անունը կկրեն, աւանդութիւն կայ, թէ այդ տեղերում որդիներն կսպանէին եւ կթաղէին իւրեանց ծնողներին, որոնք այլ եւս ծերութենէ չէին կարող աշխատիլ: Պրոկոպիոս կասէ թէ' հերուլները ծերերին կսպրդէին, եւ նոցա կնիկները պէտք էին անյապաղելի, ապա թէ ոչ' նախատանքի կենթարկուէին: Տիբրինգիացիներն իւրեանց հիւանդները կգլխատէին, եւ յետոյ կայրէին: Հոլլ Ամերիկացին այսպիսի սովորութեան հետքը գտաւ նաեւ Դրենլանդիայում 1860 ին: Նորա աչքի առջեւ էսկիմոսները մի մահացու հիւանդ կին տարոյցէ խրճիթի մէջ դրին, եւ մորթերով պատեցին, մի քիչ կերակուր թողին եւ յետոյ դուրը սառոյցով գոցեցին, որպէս զի թշուառուհին առանձնութեան մէջ հոգին փչէ: Հոլլ խրճիթը բացեց եւ հիւանդի մօտ կեցաւ մինչեւ նորա մեռնելը:

Գ. ՃԼՖ Ա. Լ.ՈՐԱՆՔ ՈՐՈՆՈՂ.

Ս. ՄԱԼԽԱՍԵԱՆՑ.

ԲՆԱԴԻՏԱԿԱՆ ԵՒ ԱՌՈՂՋԱՊԱՀԱԿԱՆ.

(Շրոն-Նէ-Ընէ, Աբաբաթ 1884 Սեպտեմբ):

Բժիշկ պատերի ժանտախտային պատուաստի նորագոյն փորձերի հետեւանքը եւ նրանց նշանակութիւնը սիբիրական ախտի վերաբերութեամբ (сибирская язва):

Այս տարուայ անցեալ Սեպտեմբեր ամսում մենք ծանօթացրինք Աբարատ ամսագրի ընթերցողներին Տուլուզային ուսուցչա-

պես Թուսանեի ժանտախտային պատուհասի փորձերի հետ։ Թուսան ենթարկեց ժանտախտային թոյնը (ժանտախտից տառապած անասունի վարակուած, այսինքն ժանտախտային ժըժմունքներով լցուած արիւնը 10 րոպէի չափ) 55 աստիճան ջերմութեան գործողութեան։ Ժանտախտային թոյնը օդային թթուտաւ աղդեցութեան տակ, որ ապահովէ ժանտախտային ժժմունքները, վինչեւ այն աստիճան կորցնուէր իւր առաջին թունաւոր յատկութիւնները, նրա աւերիչ գործողութեան գործիքներ՝ կենդանական գործարաններին վրայ՝ այն աստիճան թուլանուէր, որ նրան կարելի էր բոլորովին անվրկիւղ ներս ածել առողջ անասունի արիւնի մէջ։ Արդարեւ թոյնը ներս ածելով առողջ անասունի արիւնի մէջ, նա յատաջ էր բերում նրա առողջութեանը վրայ մի քանի րոպէական խանգարումն, անասունի մէջ յայտնվում էին ժանտախտային վարակման թեթեւ նշաններ, բայց այդ նշանները շուտով անհետանում էին եւ չէին թողնում ամենափոքր վտանգի նշոյլ նրա կենաց համար։ Մեկ խօսքով թուլացրած, անօրոյրած ժանտախտային թոյնը անասունի գործարանների վրա երեւացնում էր նոյնպիսի գործողութիւն, ինչպիսին երեւում է մարդու զգայարանքների վրայ ծաղկի պատուաստելով։ Սրանից քնարկանապէս ծագեց այն խնդիրը թէ՝ այս անօրոյրած, թուլացրած ժանտախտային թոյնը ժանտախտային խնդրի վերաբերութեամբ չունի՞ արդեօք նոյն իսկ նախապահպանողական նշանակութիւնը, որն ունի նախապահպանողական կոչուած ծաղկի պատուաստը «Ջոպէր» ցաւի խոցերի վերաբերութեամբ։ Այս խնդիրը լուծելու համար Թուսանէն արել քանի մի փորձեր, որոնք դրականապէս յայտնեցան խնդիրը հաստատապէս լուծելու։ Նա ժանտախտային խոցերի պատուաստին ենթարկեց անասուններ, որոնք կամ բոլորովին կորցնուէին ժանտախտային թոյնով վարակուելու ընդունակութիւնը, կամ, եթէ վարակվում էլ էին նրանով, բայց միայն թոյլ աստիճանով։ Չհաւատացողների համար՝ թէպէտ այդ փորձերը բաւական համոզողական չերեւցան եւ նրանք ստիպուէին վերստուգել եւ կրկնել այդ փորձերը աւելի ընդարձակ չափով։ Թուսանեի առացած հետեւանքը, լիապէս հաստատեցին նախապահպանող վարակիչ ցաւերի համար Պաստերի արած տեսութիւնը եւ մասնաւորապէս նրա ժանտախտային թոյնի մասին արած հետազո-

տաբիւններըը։ Պատերը արդէն քանի մի տարի առաջ նախագուշակուած էր եւ ապագուցանուած ժանտախտի պատուաստելու կարելիութիւնը։ «Ժանտախտային թոյնի թուլացրած իւրաքանչիւր կաթիլը, տալուածը նա գիտութեան ճեմարանի մէջ, դեռ անցեալ տարուայ վերջաւոր ամիսում՝ ունի նշանակութիւն առաւել սաստիկ կաթիլի (սակաւիկ թուլացրածի) վերաբերութեամբ, ինչպէս նախապահպանողական ծաղկի մէջ։ Եւ ինձ թուում է թէ՝ դրանց մէջ հեշտ է գտնել զանազան աստիճանի թուլացրած կաթիլներ, նոյնպէս եւ այնպիսին, որը ներս ածելով ոչխարների, կովերի, ձիերի արիւնի մէջ, թէպէտ կենդանիկի նրանց թեթեւ ժանտախտային տենդի, բայց ապագայ ժամանակում նրանց կապահովէր ժանտախտից — անպայման մահացու ցաւից։ Թուսանենին արդարեւ յաջողեցաւ, ինչպէս երեւում է, հնարել այդ պարտաճ նախապահպանողական ժանտախտային թոյնը։ Բայց մենք ինչպէս արդէն ասացինք, այդ գիւտը ոչ միայն հնամեզ գիւղատնտեսների, այլ եւ ուսեալ մարդկանց մէջ հանդիպեցաւ ոչ բոլորովին վստահութեան։ Մելիւնի գիւղատնտեսական ընկերութիւնը դիմեց Պաստերին խնդրելով նոր փորձեր անել ժանտախտային պատուաստի ընկերութեան ներքոյ, որ տալիս էր նրա տնօրէնութեանը 60 հատ զանազան սեռի, հասակի եւ տեսակի անասուններ։ Վերջը փորձերին մեծ նշանակութիւն տալու համար, ոչխարների մի մասը փոխուեցաւ այծերով եւ կովերով։ Կարգադրուեցան ենթարկել կրկնակի ժանտախտային պատուաստ՝ 25 ոչխար. առաջին եւ երկրորդ պատուաստի մէջ պէտք է անցնէր մինչեւ երկու շաբաթ միջոց. թոյնը՝ որ կպատուաստուի առաջին անգամ, պէտք է լինի առաւել թոյլ այն թոյնից, որ կպատուաստուի երկրորդ անգամ։ Մնացած ոչխարները բոլորովին չպիտի ենթարկուէին պատուաստի։ Ցետոյ թէ պատուաստի ենթարկուած եւ թէ չենթարկուած անասունների արեան մէջ պէտք էր ներս ածել չթուլացրած, սաստիկ ներգործող ժանտախտային թոյն։ Պաստերը հէնց փորձի սկզբում նախագուշակեց թէ՝ այն ոչխարները՝ որոնք ենթարկուած չեն ժանտախտային պատուաստի, կսատակին ժանտախտից բոլորը. ընդհակառակն այն ոչխարները, որոնց վրայ կպատուաստուի ժանտախտային թոյնը, կմնան կենդանի եւ անվնաս։ Փորձերը տեսուեցան ներկայ տարուայ

Մայիսի 5ին՝ Ա.յդ օրը հոքնայով (спринцовка) ներս ածեցին ամենաթոյլ ժանտախտային թոյնի հնգական կաթիլ 24 ոչխարի, այծերի եւ 6 կովերի արեան մէջ։ Մայիսի 17 ժանտախտային պատուաստի գործողութիւնը նորից սկսաւ, բայց ներս ածած թոյնն անգամ փոքր լինչ սաստիկ էր առաջուանից։ Մայիսի 31ին թէ այդ պատուաստած ոչխարների, կովերի եւ այծերի, եւ թէ պատուաստի չենթարկուած 24 ոչխարի, այծերի եւ 4 կովի արեան մէջ ներս ածեցին չմշուլացրած սաստիկ ներգործող ժանտախտային թարախ լցուած ժանտախտային ժժմունքների սաղմերով, որ պահվում էր 1877 թուականի Մարտ ամսից Պաստերի քիմիական արհեստանոցում։ Յունիսի 2 սոպոյեանի փորձի հետեւանքները։ Բոլոր անասունները, որոնց վրա պատուաստուեցաւ ժանտախտը՝ մնացին կենդանի եւ առողջ քսոյի մէկ կովից։ Սակայն կովի անգամահատական զննութիւնից երեւեցաւ թէ նրա մահուան պատճառը բոլորովին ժանտախտային թոյնը չէր, այլ պատահական հանգամանքը — նրա արգանդի մէջ մեռած հորթն էր։ Քանեւիններ անասուններից, որոնք ենթարկուած չէին պատուաստի, 27ը սաստկեցան ժանտախտի խոցերից մինչեւ Յուլիսի 2։ եւ 2 հատն էլ նոյն օրում։ Այսպէս Պաստերի գուշակութիւնը ճշտութիւնով կատարուեց։ Ժանտախտի պատուաստելը կատարելապէս արդարացրեց նրա վրա դրած անպայման յոյսը։ Պէտք չէ անգամ ասել որ՝ թէ ուսումնական շրջաններում եւ թէ գիւղատնտեսականների մէջ լինչպիսի՛ սաստիկ տպաւորութիւն արտադրեցին այդ փորձերի հետեւանքները։ «Այժմ մենք կարող ենք ստուգութիւնով հաստատել։ այսպէս վերջացրեց Պաստեր իւր հաշիւը այդ փորձերի մասին, գիտուն ժողովի ճեմարանի մէջ կարդալով՝ որ մենք վերջապէս ունինք այնպիսի նախապահպանողական ժանտախտային անկիկներ (ժժմունք, զեռուն), որոնք չլինելով լինքն ըստ լինքեան մահաբեր, նախապահպանում են մահաբեր ժանտախտից։ Ա.յդ անկիկները կարելի է պատրաստել շատ դիւրական ձեւակ եւ տեղափոխել առանց այլայլելու։ Ունենալով ժանտախտային անկիկ, մենք կարող ենք արուեստական կերպով փոխել նրան ի «անկիկ նախապահպանողական», որ կպահպանէ մահացու ժանտախտից վարակուելուց։ Ուրեմն մենք կարող ենք պատրաստել մեր արուեստանոցներում (лобораторія) նախա-

պահպանողական ժանտախտային թոյն, եւ այս մասին վերջինս ունի աւելի վճռորոշական առաւելութիւն քան նախապահպանողական ծոպիկ պատուաստի թոյնը, որը չի կարող (կամ գոնէ մինչեւ այժմ կարելի չեղաւ) պատրաստուիլ արհեստական կերպով»։

Բայց ի՞նչպէս կարող են պատուաստել ժանտախտային սընկկիները։ Կատարեալ այնպէս, ինչպէս հաւի — խօլերայի համար անկիկներ են պատրաստում՝ զանազան հեղուկների մէջ, առաւելապէս սկի մէջ, որը ինչպէս Պաստերի փորձերը ցոյց տուին, վերին աստիճանի նպաստում անկիկի բազմանալուն։ Կենդանիների մէջը աւելի կամ պակաս օդային թթուածի առատիկ գործողութեանը՝ մենք կարող ենք ստանալ ժանտախտային անկիկի զանազան տեսակները, որոնք մէկը միւսից չկնճռումէ ոչ միայն իւրեանց թունաւորութեան աստիճանով, այլ եւ իւրեանց ձեւերով։

Արհեստական կերպով պատրաստած ժանտախտային անկիկը, որի շնորհիւ մենք այժմ կարողենք մահաբեր անկիկը դարձնել՝ ժանտախտով ի մահ վարակելուց նախապահպանողական միջոց, անկարծելի, մերձակայ ապագայում՝ ցոյց կտայ մեզ եւ ուրիշ ոչ պակաս վսեմ ծառայութիւն, նա կտայ մեզ հնարաւորութիւն, դիւրին ճանապարհով, քացատրել եւ սահմանել այն պայմանները, որոնք կնպաստեն առհասարակ ժանտախտային անկիկների չքաղմանալուն, ինչպէս եւ մասնաւորապէս նրանց առաւել թունաւորութեան զարգացման առաջը առնելուն։ Մինչեւ ցայժմ այդ պայմանները հաւանական թէ բոլորովին հետազոտուած չեն։ Յայտնի է, զորօրինակ, որ ժանտախտային անկիկը զարգանում է երեմն լեռնային արօտատեղերում։ Ինչպէս Օվերն լեռնատեղերում ժանտախտը այնպէս սովորական եւ ծանօթ հիւր է, որ ստացել է այնտեղ իւր առանձին «լեռնային հիւանդութիւն անունը»։ Ըստ ուրուագծուղ կարծեաց՝ այդ հիւանդութեան պատճառը խոտն է, որով անասունը եւ որը իբր թէ՝ նպաստում ժանտախտային անկիկի բազմանալուն։ Բայց եւ նոյնպէս նկատուած է, որ մի եւ նոյն խոտը մի քանի լեռների վրայ լինում անասունի համար մահաբեր ներգործութ, իսկ միւս լեռների—անվնաս։ Ինչու համար մեկ գէպքում նա նպաստում ժանտախտային անկիկի զարգանալուն, իսկ միւս

դեպքերում ընդհակառակը· այս հարցը մնում է անլուծանելի, ժանտախտային մեկիկի արօտատեղերում երեւելու եւ զարգանալու, իբրեւ գլխաւոր պատճառներից իբրեւ մինը, Պաստեր ցոյց է տալիս հողի մէջ գտնուող որդը, որ ժանտախտային մեկիկի սաղմը տեղափոխում է այն տեղերի չորս կողմը, ուր թաղուած են եղել ժանտախտից սատակած անասուններ. Բայց Թէպէտ Պաստերի այդ կարծիքը ունի բաւական շատ փաստեր, սակայն այնու ամենայնիւ կարծիքը համարվում է դեռ ենթադրութիւն՝ կարօտ ապացուցութիւնների եւ հմուտ վերաստուգութեան։

Այդ վերաստուգելու օգտի համար, Պաստեր եւ նրա ժանտախտային պատուաստի գիտակ աշխատակիցները—Րու եւ Շամբերլէն — որոշեցին հետազօտել այն անասունների դիակները, որոնք սատակել էին ժանտախտից Մելիւնի փորձերի մէջ։ Այդ դիակները թաղուած էին նրանց խորհրդով մեկ բաւական խոր փոքրիկ հողաբաժնի մէջ, որ խնամով շրջապատուած եւ պաշտպանուած էր սահմանակից տեղերից։ Դիակների թաղելուց մեկ տարի յետոյ, այսինքն եկող տարւայ Մայիսի վերջում, այդ ժանտախտից սատակած կենդանիների գերեզմանատունը կփոխուի արօտատեղի առողջ անասունների համար։ Մելիւնի գիւղատնտեսական ընկերութիւնը դարձեալ կզոհէ գիտութեան օգտի համար մեկ քանի տասը ոչխարներ, կովեր եւ այծեր։ Մեկ մասը այդ կենդանիների պիտի արած են ժանտախտային գերեզմանատանը, իսկ միւս մասը փոքր ինչ տարածութիւնով նրանից հեռու, այն տեղում, որ երբէք չէ եղել ժանտախտից վարակուած դիակների գերեզմանատուն։ Փորձի համար գործ կածուին եւ ոչ մի անգամ ժանտախտային պատուաստի ենթարկած առողջ անասուններ։ Ի՛նչ վիճակի կհանդիպին այդ անասունները, այն մենք կիմանանք միայն մեկ տարուանից յետոյ։ Բայց եթէ Պաստերի ենթադրութիւնը այս անգամն էլ ճշմարտուի, եւ եթէ այդ նոր փորձն էլ տայ նոյնքան հաստատ հետեւանքներ, ինչպէս եւ ժանտախտային պատուաստի փորձը, այն ժամանակ կստանանք հնար ոչ միայն առաջուց ժանտախտի մահաբեր ելքը հեռացնելու, որը տուել է մեզ ժանտախտային պատուաստը, այլ, ի հարկէ միայն յայտնի դէպքերում, կտայ մեզ կարողութիւն հեռացնել նախապէս նրա նոյն իսկ ծագումը եւ տարածվիլը։ Մինչեւ ցայժմ անասնաբուժութիւնը (ветеринарія) ցոյց է

տալիս ժանտախտով վարակուած դիակների խոր թաղելու մասին, ինչպէս ամենից աւելի ճիշտ միջոցի վերայ ժանտախտի չտարածուելու համար: Բայց եթէ գեանի օդը կամ ճճին անգործ դուրս է հանում այդ ախտը գեանի մակից հողի երեսը, ուստի ակներեւ է թէ՝ որքան ժանտախտից սատակածների դիակները խոր թաղուէլին, ժանտախտային մանրիկն սպանը շուտ թէ ուշ, բայց անպատճառ, դուրս կգայ գետնի լոյս, եւ ախտը՝ ոչ առժամանակ իբր հանգարտել էր՝ վերստին կերեւայ եւ կսկսի ջարդել ու կոտորել սատակածներ: Չենց այն պատճառաւ՝ որ Պատաերի ենթադրութիւնը ճշմարիտ երեւի, պէտք կլինի ընդունել թէ՝ միայն ժանտախտով վարակուած դիակների խոր թաղիլը կատարելապէս բաւական չէ ժանտախտի տարածման առաջքն առնելու համար. (այսինքն ազդարարել կանխապէս) եւ թէ՝ այդ նպատակին հասնելու միակ ազդու եւ յուսալի միջոց պէտք է համարել, կամ՝ ժանտախտով վարակուած անասունների դիակները խոպատ այրել, կամ՝ թէ՝ ուր այդ այրելը որ եւ իցէ անյարմարելի դժուարութիւնների հանդիպի,— մաքրել նրանց՝ շատ ու քիչ ներանցում ժլժլայով ժանտախտային որդերից եւ նրանց ոտքերից՝ արգելն յայտնի քիմիական կամ ֆիզիքական դեղորայքով:

Բայց ամեն դէպքում, երբ այժմեան խնդիրը կայանում է նրանում թէ՝ ինչ պայմաններ կարող են նպատակ կամ դիմադրել ժանտախտային որդի զարգանալուն եւ բազմանալուն, անհանգստութիւնից նշանակած ոչ մի միջոց չի կարող համարուիլ ոչ կատարելապէս յուսալի ոչ կատարելապէս ամբողջացած՝ ժանտախտի ծագմանն ու տարածմանը առաջն առնելու համար: Ուստի ներկայ ժամանակում ժանտախտի ախտելուն պէտ թէ մեկ եւ թէ մի ուսում առնում, բոլոր մանուսոր անձինք եւ ընկերական հաստատութիւնք, որոնց պարտքն է թէ իւրեանց անձնական եւ թէ հասարակական օգտի համար հոգալ անասունների կեանքի եւ առողջութեան մասին, պէտք է գլխաւորապէս իւրեանց ուշադրութիւնն ու ճիգը դարձնեն, որքան կարելի է, ժանտախտային պատուաստը ամենայն տեղ տարածելու վերայ: Պիտութիւնը մինչեւ յայժմ մեզ չի տուել ժանտախտը կանխապէս արգելելու աներկբայելի եւ անսխալ միջոցներ եւ կերպեր, բայց նրա վնասանակ տուել է մեզ կարողութիւն

ժանտախտը (խաշնամահը) եւ հաւի խօլերան, պէտք է ակնե-
րեւ ունենայ անասունի արիւնի մէջ որ եւ իցէ թունաւոր որդ
(морозить)։ Եթէ անասունների ժանտախտի որդը եւս հաւի
խօլերայի յայտնի ճանապարհով պատրաստուի, մահաբեր որդից
կարելի կլինի դարձնել նախապահպանողական որդ, այն ժամա-
նակ ըստ անալօգիայի (երկու առարկաների նմանութիւնով)
կպատրաստի ընդունել թէ՝ համանման զգայախտութիւն կարելի
է եւ սիբիրական խոցի համար։ Մեկ անգամ ձեր ուսումնա-
կան փորձեր անողներին կյանձնուի առանձ այն, որին Պաստեր ա-
նուանում է սիբիրական խոցի թուլացրած թոյն, այսինքն մեկ
անգամ նրանց կյանձնուի հասցնել այդ ախտի որդը այնպիսի դը-
րութեան, որ ներս ածելով անասունի արիւնի մէջ, նրա վրայ չի
ցոյց տալ ոչ մի մահաբեր ներգործութիւն, սիբիրական խոցը կը-
կորցնէ այն օրհասական, այն կորստական նշանակութիւնը ժո-
ղովրդական անտեսութեան համար, որ ունի ներկայ ժամանակ-
ում։ Նա կդադարի ազդել այն զարհուրելի երկիւղը, որ այժմ
ազդում է, եւ որի ազդեցութեան տակ ժողովուրդը շատ անգ-
ամ բոլորովին հրաժարվում է մնալ նրա հետ պատերազմ։
Նրա վրա (սիբիրական ախտի) այլ եւս չեն մնիլ տալ ինչպէս
անյաղթելի շքեղութեան վրա։ Սիբիրական խոցի պատուաստ-
ելը՝ խլելով ախտից նրա սուր բնաւորութիւնը, անելով նրան,
բաղդատութեամբ ասելով, անվնաս՝ մի եւ նոյն ժամանակ ա-
նելորդ կդարձնէ այն ոստիկանական (полицейскій) կարանթի-
նի միջոցները, որոնցով հարուստ է ձեր բժշկական օրինադի-
տութիւնը, եւ որոնք իսկապէս ոտոյգ չեն։

Սիբիրական խոցերի ՈՒսումնասիրութեամբ ծագման եւ տարած-
ման պատմութիւնը շատ ակներեւ կերպով ապացուցանում է
մինչեւ դայժմ գործագրած եւ նրա դէմ գործադրելի այժ-
մեան բոլոր ոստիկանական միջոցների անճշտութիւնը։ Ոստի-
կանական միջոցները չպահպանելով եւ չթուլացնելով սիբի-
րական խոցերի մահաբեր ազդեցութիւնը, միայն առժամանակ
դադարացնում են նրան, այն էլ կլիմայական բարեյաջող պայ-
մանների ժամանակ։ Բայց մեկ կամ մի քանի տարուանից յե-
տոյ, եւ երբեմն աւելի շուտ, նա դարձեալ նորոգվում է, այն էլ
միշտ մի եւ նոյն տեղերի սահմանում՝ այսինքն Լատօգան լճի
հարաւային եղերքում եւ Վօլխով գետի բարձր կողմերում։

այդ ախտի կորստաբեր հետեւանքը առաջուց հեռացնելու։ Մենք չգիտենք իսկապես թէ՝ ինչպէս կարելի է դադարացնել ժանտախտի տարածումը եւ արգելել նորա ծագումը։ Բայց մենք գիտենք լինչ եղանակով կարելի է ժանտախտին անվնաս անել։ Այդ պատճառաւ խոհեմութիւնը պահանջում է, որ մենք մեր ամեն ճիգը դարձնենք իրականացնելու հենց այդ վերջին նպատակը (ժանտախտի անվնաս կացուցանելին), որովհետեւ առաջինը իրականացնելը (ժանտախտի ծագումը եւ տարածումը կանխապես ազդարարելը) մեր այժմեան գիտութիւնով հազիւ թէ մեզ համար կարելի կը լինի։ Ուրիշ խօսքերով, ժանտախտային պատուաստը պէտք է առաջին տեղը բռնէ այն միջոցների կարգում, որոնք ձեռք են առնելում պատերազմելու ժանտախտի հետ։ Իսկ միւս բոլոր միջոցները, որոնք սովորաբար պատուիրում են անասնաբուժութիւնը, զոր օրինակ ժանտախտով վարակուած անասունների դիակների կաշին քերթել սրդ ելելը, նրանց խոր թաղելը, կալանաւորելը եւ այլն, թէեւ ունին մեկ քանի գործնական նշանակութիւն, եւ թէպէտ դրանք հարկաւոր են առաւելապէս ժանտախտի տատանման համար, այնու ամենայնիւ նոքա ոչ այլ ինչ են՝ եթէ ոչ օգնութեան առաջամանակեայ (պալլիքական) միջոց միայն, այլ ոչ ժանտախտը արմատախիլ անող։

Առաջուց կարելի է ենթադրել թէ՝ այն եզրակացութիւնները, որ արել են Պաղղիայի հետազօտողները եւ փորձեր անողները (экспериментаторы, Թուսոնէն, Պաստէր, Րու — Շամբերլէն), վերաբերվումեն լինչպէս ժանտախտի բնաւորութեան, նոյնպէս եւ նրա ազդուրներին եւ ամեն նրա հետ պատերազմելու կատարեալ միջոցներին. իսկ թէ այդ եզրակացութիւնները պէտք է բոլորովին ստոյգ երեւին եւ ուրիշ ամենատեսակ վարակիչ ախտերի վերաբերութեամբ, այդ ենթադրութիւնը, ինչպէս յայտնի է ընթերցողներին, արդէն ճշմարտաւեցաւ «հաւի խօլերա կոչուած» հիւանդութեան վերաբերութեամբ։ Անհաւատալի ոչինչ չկայ, որ նրանք կճշմարտուէին նոյնպէս եւ այն ախտին վերաբերութեամբ, որ պարբերաբար հարուածումէ յայտնի ժամանակի շրջաններում Ռուսաստանի մեկ քանի տեղեր եւ որը յայտնի է «Սիբիրական խոց» անունով (сибирская язва)։ Սիբիրական խոցը, ինչպէս եւ ճապկի հիւանդութիւնը, նոյնպէս եւ անասնոց

Սիբիրիական խոցի մշտական պարբերաբար մի եւ նոյն աշխարհագրական պարզ գծագրած տեղերում երեւիլը աներեւմիտ ապացուցանում է թէ՝ նրա ձեւի զարգանալու եւ բազմանալու նպաստող պատճառը պէտք է որոնել այդ տեղերի հողային եւ կլիմայական պայմանների մէջ։ Քանի որ այդ պայմանները չեն փոխուել, ժանտախտի ծագման եւ տարածման առաջն առնելու բոլոր միջոցները յիշատակած տեղերում՝ ոչ մի հաստատուն հետեւանք չեն ունենալ. իսկ այդ հողային եւ կլիմայական պայմանների փոխելը ի հարկէ, կարելի գործ է, բայց միայն աւելի կամ պակաս հեռաւոր ապագայում։ Բայց դեռ այդ հեռաւոր ապագան չի գալ, ուստի սիբիրական խոցը, չնայելով ամենաստոյգ բժշկական կանոնների բոլոր յօդուածների կատարելուն անգամ՝ առաջուայ պէս կդառնայ Աստրագանի եւ Վոլիոլեան կողմերի սոլորական հիւր, եւ առաւելապէս զարհուրելի երկիւղ կազդէ տեղական բնակիչներին, առաջուայ պէս հիմարութեան գիւղականների կարծիքով «ստուածային բարկութիւն», որի դէմ որ եւ իցէ միջոցներ առաջուց ձեռք առնելն անգամ մեղք է։

Ահա ինչու համար, կրկնում ենք դարձեալ, թէ քանի որ կան կլիմայական հանգամանքներ եւ հողային պայմաններ, որոնք նպաստում են սիբիրական ցնուլ անկիկի զարգանալուն եւ բազմանալուն, թէ մանաւանդ անձինքների, եւ թէ ընկերական հաստատութիւնների ջանքերը պէտք է ուղղուին ոչ առժամանակ ժանտախտը խափանելու՝ ասիկանական ճանապարհով միջոցներ գործադրելով, որքան պէտք է հնար գործ դնել, նրան անվնաս կացուցանելու, որ ոչ մի իսկական վտանգ չծագի նրանով վարակուած անասունների առողջութեան եւ կեանքի համար։ Իսկ հասնել այդ վերջին նպատակին կարելի է միայն նախապահպանողական օգնութիւնով — սիբիրական ժանտախտային պատուաստով։

Սակայն թոյլատրուէ՞ արդեօք սիբիրական անասնային ժանտախտը «հասի խօլերայի» պէս առաջուց պատուաստ անել։

Այս հարցը իհարկէ պէտք է լուծուի ոչ թէ տեսականապէս, այլ հիմնած փորձերի վրայ։ Եւ այժմ մեզ համար ամենից յարմար, ամենից պատշաճական թոպէն է պարապել սիբիրական ախտի պատուաստի փորձեր անելով, որի համար թա-

արխինուեր ատեաեան պատրաստ չար կայ, պէտք է վնայն ենթարկել նորան վուրթագեան եւ ատատիկ գիտնական արուեստական վերլուծուրեան, հրահանգ առնելով այդ ժամանակ նոյն իսկ մեծօգնները եւ յատկերը, որոնք տուեցին ժանատախտային թոյնի վերլուծելու ժամանակ այնպիսի փառաւոր եւ հաւատալի հետեւանքներ։ Ժամանակը, նիւթական միջոցները եւ աշխատուրիւնը, որոնք անչուշտ հարկաւոր են այդ փորձերը անելու համար, կգործադրուին մեծ շահով, քան թէ այն ժամանակը եւ միջոցները, որոնք վատնվելու մեն նեղկայ ժամանակուան զանազան ատելիանական — բժշկական միջոցները գործնականապէս իրագործելու համար։

(Թարգմանեաց) Զաքարիա Տ. Զաքարեանց.

ԼԶՄԻԱԾՆԻ ԲԱՀ ՈՒ ԲՐԻԶ։

«Հայոց պահք ասվը և նչխաձին» անունով մի գրքոյկ ձեռքս ընկաւ օրերս, հեղինակութիւնն Արմենակ Սիւնիի, հետաքրքրութիւնս շարժուելով ծայրէ ի ծայր կարդացի, թէեւ առանց տխուժանքի եւ տխուր տպաւորութեան տակ, տեսնելով որ երբեմն մարդիք այնչափ գերի են լինում կրքի, մինչ բոլորովին կուրծրէն ուրանում են սրիտակի գոյնը եւ ամենայն ինչ սեւ մթութեան մէջ են տեսնում։

Ես նկատեցի, որ այդ գրքի ամբողջ նիւթն ու բառերն իսկ «Մշակի» առաջնորդող (ԴԷՊ Ի ԿՈՐՈՒՍՏ) յօդուածների կըրկնութիւն են, Արմենակ Սիւնիի կեղծ անուան ներքեւ։ Թէեւ չարժէր այդ գրքոյկի անհամեստ ու սանձարձակ լեզուագարութեան եւ ցնդաբանութեան պատասխանել եւ այն եւս Արարատի կամ Մեղուի պէս մի լուրջ թերթի էջերում, բայց որպէս զի ընթերցողները չկարծեն թէ՝ յիշեալ գրքոյկի մէջ մի մտքի չափ ճշմարտութիւն կայ, կամ նորա հեղինակը գէթ ճանաչում ու պատուում է հրատարակիչոսի ս. պարտքն եւ ըստ այնմ հանդէս դուրս եկած է մի ծառայութիւն անելու աղքին, գրիչ

ձեռք առի՝ մի համառօտ ակնարկ գրել նորա բռնած ընթացքի եւ ուղղութեան (ԴԷՊԻ ԿՈՐԾԱՆՈՒՄՆ) վերայ եւ նորա հայհոյանաց տոպրակն ամբողջապէս դատարկել իւր հեղինակի գլխին, ըստ տաճկական առածին «Էշ՝ Էշ ապտա՛, Էշ ախէր ահմադընայ, վատ խօսքը՝ վատին, վատ դրամն՝ տիրոջ (գարձնել)։ Նոյն գրքոյկի հայհոյանքներ լսողն կամ ընթերցողն թնա՛ չի սեղադրիլ ինձ, տեսնելով որ ես ինձանից ոչինչ նախատանաց բան աւելացրած չեմ, բայց միայն յետ եմ գարձնում նորա առ ազգային ընդհանրութիւն ուղղած հայհոյանքներն՝ դէպի ինքն հայհոյիչն, խնդրելով Արարատի պատուարժան խմբագրութիւնից ընդունել իւր էջերի մէջ սոյն պատասխանը։

*

ԱՌ Պ. ԱՐՄԵՆԱԿ ՍԻՒՆԻ Ի ՏՓԽԻՍ։

Պ. Սիւնի, նախ քան քեզ պատասխանելս ընդհանրութեան կողմից (այս քո հպարտ անն է), լռութեամբ եմ, որ ես քեզ չափ վարժ չեմ սուր հայհոյանքի մէջ, թէեւ տարիներով Մշակի հայհոյանաց բառարանը գահլէս տարած է. ուստի քեզ միայն պոռնօ անուն տալով եւ ապացուցանելով, զո բոլոր նախատինքն՝ զորս անխնայ տեղացել ես ազգի ընդհանրութեան — Հայ հոգեւորականութեան գլխին, նոյնութեամբ քեզ վերադարձրած կլինիմ։

Պ. Սիւնի, փարախի զրան մկկայդ այծի է, բայց անախորժ ձայնդ մատնացոյց է անում իսկական ոխպդ եւ փորիդ դաւանհանդերձներդ, դիմակդ Յակոբին է, բայց ձայնդ գաժան Եսաւին է. մի կարծիր որ Խսահակ հայրդ — ազգդ քեզ խաբուելով օրհնութեան կարժանացնէ, պատրաստած որդ կուրօրէն ընդունելով, ո՛չ բնաւ. Հօրդ աչքերը սրատես են եւ հեռատես. ուստի եւ քո բաժինդն է նախատինք, անէծք եւ արհամարհանք. սրատունջ մի՛ անիր, վասն զի եթէ ֆամն ծաղրելով իւր հօր — նոյն յանգէտս պատահած մերկութիւնն, անէծք սատյաւ, ապա առաքինութեամբ զարդարուած մի Հայրն երբեւ մերկ ներկայացնել, այն էլ ոչ եղբարդ առաջ, այլ ընդհանուր աշխարհի եւ օտարների առաջ, ո՛րքան ապերախտութիւն է եւ արժանի դատապարտութեան եւ անէծքի, ոչ միայն անմեղ ու բարեբար Հօրից, այլ այն ամենից, որ լսում են զրպարտութիւնդ։

Պ. Սիւնի, դու այնքան մոլորուել եւ այլանդակուեր ես, պատուոյ զգացումէն անգամ զրկուելով, մինչ հրապարակախօսի եւ մամոյ յարգութիւնը, վեմ վարկն ու համարումն ոտնակոխ ես անում սանձարձակ լրբութեամբ եւ հայհոյութեամբ. ծայրահեղ զրպարտութեամբ եւ սոսկաթօսութեամբ. գոնէ յարգելիր հրապարակախօսի եւ մամոյ աշխատութիւնը։ Քեզ ազատախօս ես հրատարակում, բայց չես ճանաչում ազատախօսութեան չափն ու սահմանը. մամուլը կամ հրապարակախօսը այն՝ պարտաւոր է մարակել, խայտառակել մոլութիւններն, հարստահարողներն եւ ամեն տեսակ անպիտան գործեր ու գործողներ, բայց ոչ բնաւ մտնուաւոր տիտակալի հաճոյանալու մտօք նորա չսիրածն ատել, զրպարտել կամ օտարին գործիք դառնալ։

Գիտես պ. Սիւնի, ինչ է քո ընտրած Մենտորի — առաջնորդի (Մշակի) ուղղութիւնը, որին պաշտում ես եւ նորա խօսքեր իբրեւ պատգամ Աբամադդի կամ Դեղբեան եւաժանիի վրայ նստող պատգամախօսի վճիռ ես ընդունում։ Նա իր տասնամեայ գոյութեան մէջ Հայ հասարակութեան կամ գէթ մարդկութեան ոչինչ օգուտ չտալուց զատ, աւելի վնասեց, իր յանգուգն յարձակմունքներով. ինչ հիմնարկութեան մէջ որ նա չէ առաջնորդել, կամ չէ մասնակցել, անօգուտ եւ ազգալինաս է հրապարակել, թէեւ չկայ մի հիմնարկութիւն՝ որ իւր հեղինակութիւն լինի կամ մասնակցութեամբ սկսած. նա միշտ օտարի ածած ձուի վերայ է թուխս նստել եւ այն եւս ճլիս է հանել, նա միշտ ինքն իրան հակասել է, երեկուան սիրածն այսօր ատել է, իւր սկզբանց մէջ միշտ վտիտխակաղ է եղել, բացի հայ եկեղեցւոյ ու եկեղեցականաց վերայ յարձակելուց, հաստատ է միայն անհաստատութեան մէջ, նորա գլխի ցաւն է բռնում, արիւնը երակների մէջ եփ է գալիս Հայ եկեղեցւոյ կարգ ու կանոն եւ եկեղեցականաց անունը լսելիս։ Ասածներիս ապացոյց են նոյն իսկ Մըշակի թերթերն, դորս դու քաղաքագէտ ես արել դրքոյկիդ մէջ, աւելի պարզն ասելով անբաժան ստուերի պէս հետեւել ես նորան։

Գանք գէպի քո զրպարտութիւններդ։

Պ. Սիւնի, գրքոյկիդ 7րդ երեսում ասում ես «ինչ կը լինէր, որ եթէ ոչ խստութեամբ, գոնէ սրատաշարժ եւ ազդու հրաւէրներով էջմիածինը ժողովրդի ուշադրութիւնը դարձնէր Հայ սո-

վանականների վերայ. . . . Եւ կոնդակներից մի քանիսն ուղարկեր նուիրատու ժողովրդին աւելի սիրա տալու »: Ուրեմն, պ. Սիւնի, դու փոխանակ երկու աչքերիդ եւ երկու ականջներիդ գործ ես ածում միայն լեզուդ. փոխանակ երկու լսելու, երկու տեսնելու եւ մէկ խօսելու, միմիայն խօսում ես ու խօսում: կամաւ խօսել եւ կոյր ես դարձել ու չես կամեցել տեսնել կամ լսել Էջմիածնի ազգու հրաւէրներ առ ամենայն ազգայինս' Արարատի միջնորդութեամբ, Վեհափառ Կաթուղիկոսի կոնդակներով, Սիւնեաց հրաւէրներով եւ հրամաններով առ Առաջնորդս, առ Թեմական ատեանս եւ առ Հոգ. կառավարութիւնս. Գուցէ դու այնքան ստեր ես լսել կամ ինքդ այնչափ ստեր ես խօսել, որ ուրիշի պատմած ճշմարտութիւնը քեզ անհաւատալի ես համարում, ականջներիդ չես հաւատում, միայն աչքերիդ ես վրա տահանում, ինձ Աստուծոյ, փոխանակ երկու աչքերի, չորս աչք ունիս, ակնոցներ ես դնում (ինչպէս հաւատում եմ) որպէս զի աչքերդ էլ քեզ չխաբեն, նոյն չորս աչքերով գայիր տեսնել այն տալի ճգնաժամին, թէ' Էջմիածնի պարտքի տակ որքան Թուրք, Քուրդ, Եզիդի եւ Ասորի Հայ տալատանջների հետ միասին Էջմիածնի տաք—տաք չլբուրն ու կակուղ պօքոններն էլին վայելում կշտասկնա, քանի՛ հարիւր ընտանիք իւրեանց օրա. կան հացն ու կերակուրը մրջիւնի պէս կրում էլին Էջմիածնի սեղանատանից եւ հացատանից, որքան մարդիք ծառայում էլին դորանց կերակրելու, ինչպէս Ալաշկերտի գաղթականաց ժամանակն, որքան ցորեան վոխարինաբար տանում էլին ամբարից Վաղարշապատցիք, Օշականցիք եւ այլք, օրէն քանի՛ կարաւան տալատանջներ Տաճկահայաստանից ու Երեւանի նահանգից Էջմիածին գիմելով եւ մինչեւ օր մնալոց տանապատ ցրուում էլին հեռաւոր տեղեր, հանգերձ եւ այլն պիտոյքներ էլ ձեռք բերելու նուիրատուաց բարեսրտութեամբ: Ի՞նչ անէր Էջմիածին, հրաշից գործն անցել էր, ոչ Յիսուսի հինգ ու եօթն հացեր եւ ոչ եղիսէի եղն ու ալիւրն կային տարատեսիլ տալատանջ բազմութեանը լիացնելու, ինչ որ կարող էր անել Էջմիածին, արայ առանց խնայելու, ոխ եւ գիշեր հացատան եւ ամբարի դուներ բայ էր արել, Սիւնեաց գրագիրներ պարտպում էլին կոնդակներ եւ հրաւիրագրեր ու հրամաններ արտագրելու եւ ամեն տեղ ուղարկելու: Այո, իրրեւ գիտած Հայը չէր խնայում ամեն ջանքն իւր որդիք

կերակրելու, սովի ճանկից ազատելու, իմաստուն Յովհաննի նման ճշդելով էր մատակարարում, որքան հնարաւոր էր, ման ու պագայի երկիւղն ու ծանր մոատանջութիւն էր պատճառում Էջմիածնին իւր բազմաթիւ միաբանութիւնն, իւր ձեմարանի տաներն եւ բոլոր իրան դիմողներ սովից ազատելու հնարքներ խորհելով։ Բայց եթէ դու պ. Սիւնի, լըրեւ ազգի ներկայ պատգամաւոր եւ հաշուապահ հաշիւ ես պահանջում հասարակաց Հօրից, դիմիր սովատանջների կեսր. յանձնաժողովի ընդհանուր տեղեկագրին, երբ ժամանակին հրատարակուի. գերդաստանի Հօր պարտքն է ըստ կարի պահպանել իւր գերդաստանն աւերից յուսամնութեան, անապարծութեան եւ փառասիրութեան դիմելով հպարտանալու եւ երեսին զարնելու իւր կատարած պարտաւորութիւններն։

Պ. Սիւնի, քանի հաշուապահ ես երեւում Էջմիածնի հանգանակած 17 հազարի տոկոսաց տոկոսների մէջ. յոյս ունիմ որ քոյ Բ. գործի մէջ նոյն հաշուով կը հաշուես պ. այբուբէնաբոռնի վանայ համար քանի տարի յառաջ հանգանակած հազարների տոկոսաց տոկոսներն. բայց վանեցիք յօժարակամ բաշխում են նորա ժառանգորդներին անուշ անելու այդ տոկոսքն իբր վարձ աշխատութեան, իսկ դրամագլուխն ծախսել մըյանակ գնելու ձեղապիսի քանի հաշուապահի եւ հեղինակի տալու։

Պ. Սիւնի. թէեւ Էջմիածին չի ցանկանում որ իւր ձախ ձեռքն իմանայ իւր աջ ձեռքի սրած բարիքն, բայց զայն ընդունողներն երախտապարտ սրտով ճանաչում ու քարոզում են, որ Էջմիածինն արաց, ինչ որ կարող էր անել. վիրկեց հազարաւորների կեանքը սովի ճանկից, աւելի պահանջողները թող նախ քննեն իրանց արածն, թէ որքան օգնեցին Էջմիածնին, չասեմ թէ աւելի ընդդի ճացան, թելադրեցին, գլգռեցին ժողովրդին Էջմիածնի ձեռօք չօգնել սովատանջներին, ապացոյց այսմ Մշակի թերթերն։

Պ. Սիւնի, 14րդ երեսում փարիսեցական հպարտութեամբ լինք զինքդ Հայութեան պաշտպան եւ բարերար ես հրատարակում եւ ինքնահաւան կեղտոտ խօսքերով յարձակուում ես Էջմիածնի վերայ՝ արտատպելով Մշակի հայհոյանքներն. որով բացայայտ երեւումէ, որ քո դարպն ոչ սովն է եւ ոչ սովատանջների

խնամատարութիւն, այլ միմիայն նոյն նպատակաւ Հայ հոգեւորականութեան եւ նորա ներկայացուցիչ Վ.Հ. Կաթուղիկոսի բոլոր սիրագործութիւններն եւ ազգօգուտ հիմնարկութիւններն իբրեւ ի վնաս ազգի ցոյց տալ: Արդէն անցաւ սոսկ իւր ախուր դէպքերովն, այժմ քնաւ կարեւորութիւն եւ առիթ չկայ կրկնելու եւ ոչ եւս հանգանակութեան դիմելու, անցաւ այն՝ սոսկ, բայց անմահ մնաց թէ Էջմիածնի բարերարութեան անունն առ սովատանջս եւ թէ այն ամեն անհատի անունն, որ լսելին Մայր Աթոռի հրաւէրին եւ օգնեցին մարդասիրաբար ամեն մի սովատանջին կամ նոյն թշուառութեան մատնուած ազգաց, առանց խտրութիւն դնելու հասակի, սեռի, ազգի եւ կրօնի: Զեն մոռանում Էջմիածնի երախտիքն (ներկայ Վ.Հ. Հայրապետի օրով) սովատանջ Դաշտատայիք, Պարսկաստանցիք եւ ի վերջին նուագ ամենայն Հայաստանի ժողովուրդք, բայց դու, լինչպէս ազերախտ Հրեայ փարիսեցի առ ոչ լինչ համարելով ամեն երախտիք, դրգռում ես ժողովուրդն՝ ազաղակել ֆո–ֆ պ՛ոկ, խաչ Ա՛ստ ան՛մահ Բարերարին: Բայց դժուար է քո ջանքդ, եւ հոգմարածութիւն է, Հայ ազգ շատ փորձերով զգաստացել ու համոզուել է, որ քեզ պատիկն Սիւնեցոյս Հաւատամն սարսափելի չիմարութիւն է, 14 դար յառաջ քո հայրենակից եւ պաշտօնակից ազգադաւ Սիւնեցին քեզանից աւելի խաբել, կեղծաւորել, շողոքորթել ու շորթել է Հայ ժողովրդին քաժանուել իւր հոգեւոր Վլխից, բայց չէ յաջողել, սակայն այդ մասին վախանակ երկար ու բարակ պատասխանելու քեզ կամ համոզելու, ուզարկում եմ քեզ մի գրքոյկ «Ընդդիմախօսութիւն Վարդանայ ընդ Վասակայ» անուանով, հեղինակութիւն Ս. Գնունեաց, նորա մէջ ըստ պատշաճին կատանաս օրինաւոր պատասխանդ, թէ քո նախորդիդ եւ թէ քո նպատակդ նոյն է, անշուշտ վախճանն եւս նոյն պիտի լինի, եթէ ոչ մահապարտից քանի եւ որդնալից մահ, բայց անպատուական ընդհանրութեան նախատինք եւ արհամարհանք, պատմութեան եւ ապագայի արդար վճռին առ ազգադաւս եւ գրպարտիչս ազգի:

Պ. Միւնի, արդէն քո եւ քեզպէսների դիմակն պատառուել է, ամեն ոք ճանաչում է թէ դու ո՛վ ես եւ լինչ նպատակի ես ծառայում, գիտէ որ քո տպագական սպառնալիքներ սրընձի զօրանչում են, լինչ որ երազում ես, լինչ որ տեսիլաբանում ես, ա-

ւանոյ հետեւանաց կը մնան, երազդ ու ցնորքդ միշտ երազ ու ցնորք կը մնան եւ միայն ինքդ ես խաբուում։

Պ. Սիւնի, չկարծես թէ ես գրիչ ձեռք առի անզգամ գրածիդ անզգամութեամբ պատասխանելու, ոչ, քնաւ, իմ գրածներս հայհոյանք չեն եւ ոչ եւս հլակեան կամ ախնկեան իշուցնեւ, ինչպէս վերեւն ասացի, ես անվարժ եմ այն տեսակ անճաշակի ճարտասանութեան, իմ ծանր ու խիստ երեւցած բառերս կրքի արդիւնք չեն, այլ միայն քո եւ քեզպէսիների դիմակին թափանցկութիւն տալ, ձեր ներքինն, ձեր գազանիք համարածն, ձեր սեւ վարագուրով ծածկած ազգակործանն նպատակն ի լոյս արեւու հանել, թէեւ դու ինքդ արդէն քո օրավարձդ որոշել ես գրքոյկիդ 24 եւ 25 երեսներումն «ամբողջ ազգի աւելութիւն, անարգանք եւ հալածանք ձեր դէմ» վախճանակ քաջագործութեանդ, որով կամիս բաժանել Հայ ժողովուրդն իւր եկեղեցւոյ, իւր հոգեւոր Գլխից, մի վարանիր ու երեւակայելի օգուտ համար. վերեւում ես Հայ եկեղեցւոյ հիմքն տապալելու եւ օտարից հայ սրսալու նպատակաւ, որք քեզ կայլին շինած՝ մեզանից պատրաստած կոխոլիք գտել են մեր անտառի մէջ անհնայ կտորել պղտառու ծառերն։

– Պ. Սիւնի, քո պարսկական երկարաբանութեան գլխաւոր նիւթըն է Աւշկերտի գաղթականաց համար Էջմիածնի հրաւէրներով ու կոնդակներով հանգանակած 17 հազար րուբլին Մշակի պահանջման համաձայն չգործադրելու զայրոյթն՝ որի պատասխանն տարիներով յառաջ ատացել ես քո նախատիպդ, քո կազազարդ Մշակը, Արարատի խմբագիր Արժ. Ս. Վ-ի. կարճ եւ ազդու ազդարարութեամբ, բայց զարմանում եմ տղայամտութեանդ վերայ, թէ ինչէ ազգի կեղծ բարեկամ Մշակի հարցման անբաւական ես համարում Արարատի Արժ. խմբագրի պատասխանն, եւ Մշակի պահանջն ազգի պահանջ ես համարում, որը յաւէտ օրգան է իւր կրքին, օտարաց եւ այլոց իւր ֆալշիֆներով եւ պասալֆոներով, իսկ Հայ եկեղեցւոյ եւ ազգի ձայն ու պաշտպան Արարատն իբրեւ վարձկան վատաբան կամիս ցոյց տալ։

Պ. Սիւնի, լանդրեմ ասա, եթէ Մայր Աթոռն կամ Նորա Գահակալն — ազգի իրաւանց պահապանն իրաւունք չունի ազգային ստայուածքն յօգուտ ազգին գործադրելու, ինչպէս ցնորաբանում ես 32րդ երեսում, ասա քեզ մի տուեց այդ իշխանու-

թիւն, այդ պատգամաւորութիւն եւ հաւատարմութիւն, իսկ նորա դարեւոր սրբագործեալ իրաւունքն, ինքզ իրրեւ ՆՓնակոչ ՔՔնոջ եւ պաշտպան ձեւանալով ազգային իրաւանց։

Պ. Սիւնի, Հայ ազգ քաջ համոզուած է, որ ձեր խնդակը օտարի պաշտպան է, օտարի ձայն է զընչում ձեր մէջ, ձեր եղանակով ոչ ոք չի պարում, ոչ ոք չի խաղում, ձեր խոտոր ընչումներ, զահլա առնող շնչինդներ չունին ոչ մի ներդաշնակութիւն, թեեւ միշտ փոփոխուում են Գոնիլովի զուռնատիկ գայլի, արջի եւ կապկի անպատիւ թեան կարգով։ Թերեւս ինքզ համոզուել ես, որ ձեր փչած զուռնան մի որ եւ իցէ ներդաշնակութիւն ունի, բայց խոտոր կրօխտուխ, ձեր ամէն մի շնչառութիւն, ամէն մի փչումներ միմեանց հակառակ ու ներհակ են, եւ այս հեշտութեամբ կարող էիր իմանալ եթէ ականջիդ իսյած բուրդն ու բամբակը մի քանի րոպէ հանէիր։ Ձեր զուռնան երբեմն գուռայ դպրոց, դպրոց, երբեմն հրացան հրացան. երբեմն արուեստանոց, արուեստանոց, եւ երբեմն էլ գայլի օրօրոց նկատեցէք Ձեր անդուռ կրքին խնդալիք շինեցիք էջմիածին իւր գործողներով. Կ. Պօլսոյ պատրիարքարանն իւր երեսփոխաններով, միշտ մնարակեցիք ազգի անձնանուէր պաշտօնեաներին, նոյա ամէն մի ազգօգուտ հիմնարկութիւններն իրրեւ վնասակար հրատարակեցիք։

Պ. Սիւնի, ոչ մի օտարազգի անհատ չէր կարող իրան այնչափ կորցնել, իրան այնչափ անազնուացնել, որ ամբողջ Հայ հոգեւորականութիւն ներքին թշնամի ներկայացներ ազգին եւ արտաքին թշնամու հետ բազատեալով աւելի վտանգաւոր զրպարտէր, ուրանալով նորա անուրանալի բարիքներն առ ազգն եւ առ եկեղեցին. որքան դու քոյորոլին մարդկութեան չափն ու սահմանն կորցրած, մարմնացած լրբութեամբ հայհոյում ես 38 րդ երեսում թէ «իւրեանց պաշտօնին չհամապատասխանող անարժան հոգեւոր պաշտօնեաներ սկսեալ էջմիածնի ամենաբարձր հոգեւորականից մինչեւ գիւղական յոտին ժամկոչը աշխատում են հայեր կուրութեան մէջ պահել, որպէս զի նորանց աչքեր չբացուին»։ Եւ 39 րդ երեսում աւելի եւ աւելի յառաջ մղելով ծայրայեղ զրպարտութիւնդ, ասում ես, «էջմիածնի թեւադրութեամբ վաշառել են Թուրք պաշտօնեաներին, քիւրդ պետերին եւ նոցա ոստանալիքներով եւ չարչարանքներով առել են

խեղճ հայ ժողովրդիս դանդաղ անկանոն արդիւնքներ, չխնայելով նոցա կեանքն անգամ . . . » եւ իբրեւ ապացոյց զրպարտութեանդ, զրպարտում ես Ց. Առաջնորդին: Ինչպէս որ Ռուս —հայաստանում մամուլն կրից գործիք էք շինել ձեր օտարահոգի խմբով, նոյնպէս եւ ձեր մի ամոթակիցն Կ. Պոլսոյ ազգի արժանաւոր գործիչներ ձեռք առած զրպարտում է աւելի կատաղութեամբ, աւելի վանգաւոր կերպով, շորթելով շռնգքորթելով (երբեմն ձեր խմբէն պա—ածան անուանեալն) Ս. Ներսէս Արքեպիսկոպոս — պատրիարքին, նորա ձեռնարկութեանց խոչընդոտ է զրպարտում Ազգ, վարչութեան անդամներին, որպէս զի յաջողի նախանձ եւ ատելութիւն գրգռել նոցա մէջ եւ ինքն պղտոր ջրում իւր որսն անէ, այսինքն բաժանում գցել Հայ հոգեւորականութեան եւ քաղաքական գործողների մէջ, փոփոխել արժանաւոր պաշտօնեաներ եւ անարժաններով եկեղեցւոյ կարգն ու կանոնն խանգարել, որով եւ իւր նպատակին հասնել:

40րդ երեսում ցաւում ես թէ ինչի՞ Էջմիածնի ձեմարանի վարչութիւնն քանի տարի յառաջ արգելել է Մշակ կարդալ աշակերտներին: Պ. Սիւնի, խնդրեմ ասա, որ համեստ ծնօղ նեբոյմ է իւր զաւակներին թողնել իւրեանց պարապմունքներն ու գնալ լսել փողոցային հայհոյանքներ, եւ որ համեստ հայրը նեբոյմէ իւր որդւոց՝ կարդալ կամ լսել ձեր անազնիւ գրածներն, որ թոյն են անմեղութեան եւ վիճամասութեան, եւ յորդոր ապերախտութեան:

Դու Պ. Սիւնի, Հայ հոգեւորականութեան մէջ գտնում ես սիմիայն երկու անձնաւորութիւն, Ս. Ներսէս եւ Խրիմեան, բայց ոչ թէ լրօք նոցա աշխատութիւնն քեզ դիւրեկան է եկել եւ կամ օգտաւէտ ես համարում, այլ որովհետեւ կամենում ես ծանծկել ծայրահեղ ատելութիւնդ դէպ ի Հայ եկեղեցականք, իբրեւ դիմակ ես գործածում այդ երկու հոգեւորականների գովութիւնդ, որոց եթէ չասեմ աւելի, բայց հաւասար աշխատակիցներ շատ կան Հայ հոգեւորականութեան մէջ, թէեւ երբեմն քո ձուլիչ Մշակին հայրենեաց մատնիչ անգամ հրատարակեց Ն. Սրբազանին, եւ ուղղակի ու անուղղակի ձեւերով թուրքաց մխեռանդների կատաղութիւնն հրաւիրեց Խրիմեանի վերայ, նորան իբրեւ ազգատմբութեան պարագլուխ եւ

յեղափոխապետ հրատարակելով, որով թուրքիոյ կառավարութիւնը մոռգրուեց Կ. Պոլիս կանչել ու դատել նորան, ուստ եւ ինքնահնար լուրերը հրատարակեցին եւ ցոյց տուին թէ վանայ եւ այլն հայաբնակ տեղերում ապստամբութեան կեդրոններ են պատրաստուած։ Խնդրեմ ասացէք, սորանից աւելի մատնուելիւն եւ զրպարտութիւն կարելի՞ էր ապատել թուրք լրագրից։ Ձեր բարեկամութիւնն արդի բարեկամութիւն է, մի հարուածով մահացնել ազգային գործողներին։ Այո՛, ձեզ ցաւ է վհ. Տ. Տ. Գէորգ Դի, Ամենապատիւ Ս. Ներսէս եւ Խրիմեան Ազքեպիսկոպոսաց եւ այլոց գործունէութիւն եւ նոյն իսկ ներկայութիւն տեսնել կամ լսել. ձեզ ի ներքուստ հաճելի եւ համակրելի են Հասունեան, Պօյաճեան, Ամիրխանեան եւ այն ամեն անձնասրութիւններ, որ յաջողակ են ազգի մէջ երկպառակութեան սրոմն ցանելու. գժտութեան խնձոր գրկելու, ասածներիս կենդանի ապացոյց են ձեր խմբակի պռոտոտիպօսութիւնները եւ ազգային գատողութիւնները։ Ինչպէս անցեալ տարի ձեր ամբակից պռոտէսթ իւր տուտ եւ ինքնահնար լուրերով լցրեց Պօլսոյ եւ Մշակի թերթերն, թղթակցութեան ս. պարտաւորութիւնն ի վառն գործածելով եւ մամուլն իւր տոտալիստական գործիք շինելով, հնարեց թէ «Հայեր կոտորեցին քրիստոս գեղեր, Ասպրմարդինի օգնութեամբ վանայ բերդը գրաւեցին եւ յանձնեցին Խրիմեանին եւլն. եւլն. իսկ այս տարի Կ. Պոլսում ձեւանում է իբրեւ ռուսահայոց միակ պատգամաւոր եւ հաւատարմատար, իւր տուտ ու մուտ լուրերով, եւ ձրի զրպարտութիւններ կուտակելով Հայ ազգի ներկայացուցիչների գլխին Հայու հայի հետ հայու վիճ ուտելով, բայց շուտ ճանաչեցին Կ. Պոլսեցիք նորա նպատակն ու հեռատեսութեան, եւ կրկնեցին Եղիշէի վրիպուն «եգիտ այս Ասիոյն զայն Սիւնեցին համամիտ եւ համաձայն ի կործանումն Հայոց եւ եկեղեցւոյ»։

Պ. Սիւնի, Տաճկահայք որքան ճշմարտութիւն գտան այդ պարոնի շահատակութեան պատմութեան մէջ, որ լցրին Մշակի թերթերն եւ շինեցին նորան պռոպռչ պռչ. ասլատանջներն եւս նոյնքան ճշմարտութիւն են նկատում քո ասլ Ե էջքիթին անուն կրօշ գրքոյկի մէջ, եւ լաւ հասկացան, որ քոնպատակդ է միմիայն Հայ հոգեւորականաց վարկն ու համարումն ոտնակոխ անել եւ

քանզել էջմիածնի հիմն, որի պայծառութիւնն դաւ է մեր թէ արտաքին եւ թէ ներքին թշնամեաց։

Պ. Սիւնի, զրպարտութեանդ 52րդ երեսում դաւում ես Ա-րարատ ամնագրոյ նուիրական ԱՐԱՐԱՏ անուն կրելու վերայ եւ առաջարկում ես քո բնաւորութեան յատկանիշներից մին ընտրել «կրէբէլ հրացան, խոռոչէ զբօսնէք, լոռաոչոնեան ընշոջ, փգիռոնեան նեցուկ եւայլն»։ Պ. Կնքահայր, եթէ ազգութեան եւ եկեղեցւոյ օրգան ու պաշտպան Արարատն արժանի չէ նուիրական ԱՐԱՐԱՏ անուանն, միթէ եկեղեցւոյ ԲԱՀ ՈՒ ԲԻՒՋ Սիւնին արժանի է Արմենակ անուանն, մինչդեռ իւր գործերն կնքում են դինքն Սիւնեցու ամենայարմարաւոր վերտառութեամբ։

Պ. Սիւնի, որքան դաւ էր քո անուանակից եւ պաշտօնակից մարզպան Սիւնեցուն Ցամբէի, Ղեոնդ եւ Սահակ անուններ լրանեին, թէեւ նորդն ընկած ժամանակը կեղծաւորութեամբ պաշտում էր նոյն անուններն, նոյնպէս եւ քեզ վիշտ է լսել Գէորգ Դ. Ներսէս եւ Խրիմեան անուններ, մինչդեռ աշխատում ես արդարացնել նոյն պատիժներն եւ արքացնել այնպիսի հոգեւորականներ, որոց կենսագրութեան եւ պաշտօնավարութեանց քնաւ տեղեակ չես ։

Է՛հ պ. Սիւնի, պատճառ եղար Արարատի ընթերցողաց գվնասուածութեան, ձէի պոչը կարճ եմ անում, արդէն յայտնի եղան որ քո գրածներն ոչ միայն զրպարտութիւն են, այլ եւ իրարու հակասական տենդաբանութիւն. դու նկարագրում ես Ս. Մանկունին իբրեւ տիպար ազահութեան եւ հարստահարութեան եւ մի եւ նոյն ժամանակ ձեռնհասութեան սարսափելի շռայլ եւ անհաշիւ մխսող. ասում ես «Մանկունին 25 հազար րուբլիով գահավիժել տուեց Խրիմեան պատրիարքին, եւ 50 հազարով էլ աշխատում է Ներսէս պատրիարքին գահավիժել, ... Սայիդ փաշայի ձեռքով թունաւորել նորան . . . . ; եւ լինչի, լինչ հարկ այդքան դումար վատնելու (եթէ ունի), լինչ նպատակով, լինքն տանելու պատրիարքական պաշտօնն, եւ այդ պաշտօնից մրքան վտտահելու անկարելութիւն, բաց ի քաղցած քնելուց, բայի աւելի աշխատելուց, նեղուելուց եւ ձեռնասլնեներից զրպարտուելուց. այս զրպարտութիւնն կնկիք ես գնում մեւս ծայրահեղ զրպարտութեանդդ, բայց հաւատալ եղիր, որ քո գրքոյկի ընթերցողներ քեզ կատարեալ թուրքակն են անուանում, անդիտակցաբար

ուրիշի կրկնածն կրկնելու, կամ իսպառ խելացնոր չապկոհած մին։ Գիտեմ ես. քո գրածները — անգիտակցաբար ուրիշի կրկնածներդ կարդացողներ, քեզ նմանեցնում են երբեմն Կ. Պոլսի ազգային հիւանդանոցում գտնուած խելացնոր Գէօզօլն (Գրիգոր, գուցէ եւ քո իսկական անունն էլ Գրիգոր լինի) որ մի բառ օրերով կրկնում էր շարունակ «ցուրտ է, ցուրտ է, ցուրտ է», երբ յիմարապահն զայրանալով նորա վերայ ասում էր «շոգ է, շոգ է», նա էլ մոռանալով «ցուրտ ցուրտ» կրկնելն, կրկնում էր «շոք է շոք է»։ Այսպէս անցեալ տարի ձեր խմբակի բերանը ընկած էր «Ղազար տէր Ղազարեան եւ Սարգիս Նազարեան» անուններ, մի տարի շարունակ այնչափ կրկնեցիք, որ ընթերցողի զահլան տարաք, եւ այս տարի չեմ յիշում թէ որ խեղճ ապահն զայրանալով ձեր անմիտ կրկնաբանութեան վերայ վոխել տուեց ձեզ եւ սորվեցուց սերտել ու կրկնել «Մանկունի» անունն, եւ ինչ զեղծում, ինչ մի վատ իրողութիւն նկատեք ազգաց մէջ ծագած «Մանկունին» էք նշմարում նոյն գործոց մէջ, այդ էլ մի տեսակ ցնորք է, Աստուած ցոյց չտայ իմ թշնամուն անգամ։

Պ. Սիւնի, ստախօսների համար տաճկական առածն ասում է, «Արաբերէն սովորելն լինչ հարկ, յարմարցուր. ասա մի բան, կը լինի Արաբերէն» (արաբճա պէլմէք նէ՞ հաճէթ, ույտուր ույտուր աէօյլէ)։ Դու ստախօսելու եւ զրպարտելու մէջ լաւ ճարտարապետ ես, կարող ես ասե որ «Հայաստանի սովն էջմիածնի խորհրդով եւ ձեռքով սկսաւ, Մշակի ձեռքով բարձաւ». քեզ համար փաստ եւ ապացոյց լինչ հարկաւոր, մամուլն ազատ է, գրիչդ պատրաստ, թանաքն առատ, գրիր ու տպիր, վիմագրիչն էլ պարապ է 12 րուբլիով գծում է ուղածդ պատկերներ. այսպիսով դու քիչ միջոցի մէջ նպատակիդ կը հասնես, մի քանի հազարներ դիզելով կապրիս, դու օտարի մունետիկ ես վարձուել, բարձր ձայնով աղաղակիր ջա՛ ջա՛, հա՛ ՀԱՊՊ, քեզ էլ մուշտարի պակաս չի լինում. հասարակաց արհամարհանքն ու զղուանքն առ ոչինչ համարել քո սիրելուդ է, ապագայից երկիւղ եւ ամօթ կրելու զգացմունքդ արգէն մեռած է։

Ս. Բ. Գ. Վ.

ՍԻՆՕԴԻ ՕՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻՑ.

Ի 25 Սեպտեմբերի 1884 ամի. Համաձայն բարեհաճ կամաց Վեհափառ Հայրապետի Աղգիս զՍարգիս վարդապետն տէր Գասպարեանց, որ ի մի տարի եւ ինն ամաց հետէ ապաշխարէր յանապատին Սեւանայ, ազատ համարել յապաշխարանացն ըստ բարոյականին, իսկ զբանակութիւն պարտուց նորա ի հաշիւ Ա. Ծոռապատական կալուածոց Քիշնեւու, որ պարտաւորեալն է ըստ հաշւետուամարաց ի գումարի 14,855 րուբլի 65 կոպ. զորպիսի գումար ըստ զօրութեան օրինաց վճռահատեալ էր կրկնակի քանակութեամբ պահանջել ի նմանէ՝ այս էր 29,707 րուբլի 30 կոպ. զորոյս ըստ հաճութեան Վեհափառ Հայրապետի ներեալ զկրկնակի պահանջն, զմնացեալ բուն պարտն այն է 14,855 րուբլի 65 կոպէկ պատուիրել նմա՝ զի երբ ունիցի կարողութիւն հատուցանելոյ՝ տակաւ առ տակաւ հատուսցէ զայն գումար պարտուցն գանձարանի Մայր Ա. Ծոռոյս, եւ կարգել զնոյն Սարգիս վարդապետն տէր Գասպարեանց ի փոխանորդ վիճակին Նուխւոյ:

Ց 30 Սեպտեմբերի 1884 ամի. Վեհափառ Հայրապետն Աղգիս ընկալեալ զմեղայտիր առ ի սրտէ զղջման եւ ջերմեռանդն ապաշաւանաց Սուքիաս Եպիսկոպոսի Գարգենց, ի շնորհս մեծի Տօնի Անուանակոչութեան իւրոյ հաճեցաւ ընդ սրտառուչ ապաշաւանս նորա եւ ներեաց նմա ըստ Քրիստոնէական պարտաւորութեան, ուստի եւ պատուիրեաց Սինօդի հրամանագրել Գերապատիւ Մակար Արքեպիսկոպոսի Ա. ռաջնորդի թեմին Ն. Նախիջեւանայ եւ Պեսարաբիոյ, զի Ծոյլատրեսցէ նմա այսուհետեւ կատարել զիոզեւոր պաշտօն ի Ս. Եկեղեցւոջ մերում եւ յանձնեսցէ նմա զյարմարաւոր պաշտօն ի վիճակի իւրում, կամ կարդեսցէ փոխանորդ Ն. Նախիջեւանայ:

Ի 24 Հոկտեմբերի 1884 ամի. Միաբան Մայր Ա. Ծոռոյս Բարձուդիմէոս վարդապետն Գէորգեան կեղծելով զանցս ինչ ի Վեհարանի, դիմեալ է յոստիկանութիւն Վաղարշապատու ամբաստանելով զուսեմնէ միաբանակից իւրմէ, մինչ նա պարտաւոր էր դիմել առ սեպհական Գլուխ Եկեղեցւոյ իմա առ Վեհափառ Հայրապետն Աղգիս եւ խնդրել զկարեւոր տնօրէնութիւն, եթէ արդարեւ ունէր զինդիր ինչ, այլ զի առ ոչինչ համարեալ նորա զվանական կարգ եւ զկանոն եւ զեկեղեցականական պարտաւորութիւնս ըստ եկեղեցական դասակարգութեան եւ սահմանադրութեան, մանաւանդ զիշխանութիւն եւ զիրաւասութիւն ընդհանուր Գլխոյ Եկեղեցւոյ Վեհափառ Հայրապետի Աղգիս՝ չարաչար մեղանչեալ է, ուստի Վեհափառ Հայրապետն կամելով ածել զնա յուղղութիւն՝ ի զղջմունս եւ ի հնազանդութիւն, հաճեցաւ հրամայել Սինօդիս անսահման ժամանակաւ առաքել զնա ի վանս Խոր—Վիրապու յապաշխարութիւն, (որ եւ առաքեցաւ,) հրամանագրելով Վանահօր Խոր—Վիրապու վանից Պօղոս վարդապետի Մալխասեանց ունել զնա ի վանս անդ եւ հսկել ի վերայ վարուց եւ բարուց նորին, նախազգուշացուցանելով զնա միանգամայն, զի եթէ որ եւ իցէ նզովական մեկնեսցի վարդապետն այն ի վանուց անտի, Սինօդս ունի ենթարկել զնոյն իսկ զվանահայրն խստագոյն պատժոյ ըստ օրինաց:

Ի 24 Հոկտ. 1884 ամի. Փիլիպպոս Եպիսկոպոսն Նոյեմբերեանց, որ յանցելումն ամի չարաչար յուզեալ զվիճակին իւր զՏիգրանակերտ բերեալ էր ի Կ. Պոլիս, ուր եւ դժուեալ ընդ Արքեպիսկոպոս—Պատրիարքին Կ. Պոլսոյ՝ եկեալ էր այսր ի Ս. Էջմիածին առանց յանմնարարակուն կամ պաշտօնական ինչ Թղթոյ, եւ զի ըստ եպիսկոպոսական ուխտին պարտ է եպիսկոպոսաց գալ այսր ի Ս. Էջմիածին ի միաբանակցութիւն՝ յորժամ ոչ կարասցեն այլ եւս վարել զպաշտօն առաջնորդութեան ի վիճակս իւրեանց, ըստ այմմ պատճառի եւեթ ընկալաւ զնա Վեհ. Հայրապետն ի կարդ Միաբանից Մայր Աթոռոյս. այլ չեւ եւս լրացեալ ամսոց ինչ՝ ի վերջին ամսոյս Յունվար ամսոյ տարւոյս մինչ ինքնին կամէր երթալ ի Տիգրանակերտ առանց հանդիպելոյ երբէք ի Կ. Պոլիս, եւ առանց ունելոյ զգրութիւն ինչ յԱրքեպիսկոպոս-Պատրիարքէն, արգել Վեհ. Հայրապետն զդարձ նորա ի Տիգրանակերտ ընդ այլ ճանապարհ. իսկ Փիլիպպոս Եպիսկոպոս յանդգնեցաւ առանց ստանալոյ կանխաւ զրոյնման եւ զհոյլտուութիւն մտանել ի ներկայութիւն Վեհ. Հայրապետին հակառակ ամենայն քաղաքավարութեան եւ կարգի Վեհարանի, ուստի արտաքսեալ դատապարտեցաւ աւժամանակ ինչ մնալ յարգելանս եւ զրկիլ յեկեղեցական պաշտօնավարութեանց եւ յընդառաջելոյ Նորին Սրբութեան. բայց եւ այնու ոչ զգաստացեալ՝ հակառակ միաբանական եւ վանական կարգի՝ ըստ անհանդարտ բարուցն եւ բնաւորութեան իւրոյ անսանձ կրիւք եւ խռովարարութեամբ ցարդ շարունակէ զընթացս իւր, եւ ոչ դադարի ի խռովելոյ եւ ի զրդռելոյ ընդդէմ միմեանց եւ զմիաբանս, ուստի Վեհափառ Հայրապետն Ազգիս բարեհաճեցաւ հրամայել սինոդիս աւժամանակեայ կերպիւ առաքել զՓիլիպպոս եպիսկոպոս ի վանս Զարեհայ անապատի, որ ի գաւառին Գանձակու:

Ի 29 Հոկտեմբերի 1884 ամի. ի վաղուց անտի Բարթուղիմէոս վարդապետն միաբան Սրբոյ Աթոռոյս ըմբռստ եւ չարաբղիւ բնաւորութեամբ իւրով դարձուցեալ է առ ինքն զուշադրութիւն Վեհափառ Հայրապետի Ազգիս: Թէեւ բազմիցս ի կիր արկան մեղմ միջոցք համոզման եւ խրատուց առ ի բաց կացուցանել զնա ի վանէն եւ բնաւորութենէն եւ ի վարուց, սակայն ի դերեւ ելին ամենայն ջանք Տայրապետն Հոգեւոր իշխանութեան, եւ զոյցես անհնարին եղեւ ի զգաստութիւն ածել զնա: Իսկ ի մօտոյ յանդգնութիւն նորա էանց քան զչափն՝ յոխորտալով անկամ ի վերայ Անդամոց Սինոդիս: Դեռ ի 1872 ամի, մինչ սարկաւագ էր, Թոյլ ետ անձին միջամտել ի գործ վանական կառավարութեան Սրբոյ Աթոռոյս եւ անծնակամ զջուրս անտառի Մայր Աթոռոյս յափշտակեալ՝ հասուցանելով վէրս ի գլուխ յայնժամեան անտառապահի, տուեալ էր եղբարց իւրոց յոռոգանել զանպատանս իւրեանց: Բայց դթացեալ Նորին Վեհափառութեան Կաթուղիկոսի ամենայն Հայոց յերիտասարդական անփորձ հասակ նորա, եւ տածելով զոյս տակաւ ուղղութեան նորա յապագային՝ Հայրաբար ներեաց նմա յանդիմանելով եւ պատուիրելով յամենայնի կալ ի հնազանդութեան եւ ի զգաստութեան եւ ի կանոնի միաբանական կենաց: Եւ յետ ծեռնադրութեանն յաստիճան կուսակրօն քահանայութեան, եւ զկնի անցանելոյ սակաւ միջոցաց, ըստ խնդրանաց Դեր. Անդրէաս Արքեպիսկոպոսի առաքեցաւ Բարթուղիմէոս վարդապետն ի Դավրէժ յուսուցչութիւն ի դպրոցին Հայոց, որ ի վարելն եւ զիսոհանորդական պաշտօն ի

վիճակին Ա.տրպատականի ի բացակայութեան Ա.նդրէաս Ա.րքեպիսկոպոսի ի Մայր Ա.Թոռոջս՝ նշանաւոր անծինք հայկազունք ի Դավրիժոյ բողոք բարձեալ առ Վեհափառ Հայրապետն Ա.զգիս ամբաստանեցին զԲարթուղիմէոս վարդապետէ յաղագս անբարոյական դնացից նորա, զորպիսեաց ամբաստանեալ էր արդէն քանիցս եւ ի սարկաւագութեան իւրում: Եւ առ ի խաղաղել զյուզմունս պարսկահայ ժերամզնեայց՝ բարեհաճեցաւ Նորին Վեհափառութիւնն հրամայել Ա.նդրէասս Ա.րքեպիսկոպոսի կոչել զնա այսր ի Ս. Ա.Թոռս: Ցօրէ յայնմանէ հակառակ կուսակրօնական եւ միաբանական ուխտին յաճախեաց եւ յաւել նոր ի նորոյ ի կիր առնուլ զիւր բնածին զանպատեհ արարս ըստ վարուց եւ ընթացից իւրոց, որպէն եւ ի ներկայումս կեդծելով զանցս ինչ ի Վեհարանի՝ իբր զի մի ոմն ի միաբանակցաց իւրոց սպառնացեալ իցէ կենաց նորա, եւ առ ոչինչ դրեալ զվանական կարգ եւ զկանոն եկեղեցական պարտաւորութեանց եւ զիրաւունս ընդհանուր Գլխոյ Ազգիս եւ Եկեղեցւոյ Հայաստանեայց՝ անվիջապէս դիմեալ է յոստիկանութիւն Վաղարշապատայ՝ ամբաստանելով զմիաբանակցէն իւրմէ, առ որ Նորին Վեհափառութիւնն կամելով վերջին անգամ ի կիր առնուլ զմիջոց ինչ յուղղութիւն նորա եւ ի զգաստութիւն՝ հրամայեաց Սինօդիս առաքել զնա ի վանս Խոր-վիրապու յապաշխարութիւն ան ան ման ժամանակաւ: Վասնորոյ Սինօդս ի 21 ներկայ ամսոյս օրագրեաց եւ տնօրինեաց՝ յետ ի ժողով զումարելոյ զմիաբանս Սրբոյ Ա.Թոռոյս կոչել զԲարթուղիմէոս վարդապետն յՍտեան Սինօդիս վասն յայտնելոյ նմա զհրաման Նորին Վեհափառութեան, սակայն յետ երից հրաւիրման միջոցաւ Բարե. Գարեգին վարդապետի Ա.Թոռունեանց Ա.նդամոյ վանքական կառավարութեան եւ Շաթիր Յարութիւնի Մարգարեան՝ զանազան պատճառաբանութեամբ բացէ ի բաց հրաժարեցաւ իսպառ Բարթուղիմէոս վարդապետն յանդիման լինել յատենի, յաւելլով բանս անպատշաճս՝ առանց դիտելոյ թէ՝ առ ինչ կոչեն ի Սինօդս. ուստի ընթերցեալ զօրագրութիւն Սինօդիս ի լուր Միաբանից, ապա հրամայեցաւ Ա.նդամոց վանքական Կառավարութեան առաքել զԲարթուղիմէոս վարդապետն ի տեղի ապաշխարութեան. բայց նա կրկին անպատեհ հրամանի խնամութեան՝ խոյս տուեալ է ի սենեկէ իւրմէ եւ նախ ի բնակութիւն կիւրեղ վարդապետի եւ ապա առ Երեմիա Եպիսկոպոսն փութացեալ է եւ հակառակ կացեալ է երից հրաւիրման եւ ազդարարութեան Ա.նդամոյ վանքական Կառավարութեան, եւ հուսկ յետոյ ի ծեռնակալելն զնա սուրհանդակաց Մայր Ա.Թոռոյս՝ յանդգնեալ է նա ի պայքար մտանել եւ նախայարձակ լեալ՝ ջանացեալ է բռնցել եւ ապտակել զսուրհանդակս: Ուստի ի զեկուցանելն զայսմ ամենայնէ՝ Նորին Վեհափառութիւն յաւել հրամայել Սինօդիս ի ծեռն Վանահօր Խոր-վիրապու առնուլ ի Բարթուղիմէոս Վարդապետէ զվեղար, զպիլոն եւ զվարդապետական իսաչն ականակուռ ընդ վկայական կոնդակին Հայրապետականի եւ բերել այսր ի Սինօդս, (որ եւ ածեալ եղեւ ի կատար):